

EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAKLARIN İKİNCİLLEŞTİRİLMESİNİN BİR NEDENİ OLARAK “AŞAMALI SAĞLAMA” KAVRAMI

Arş. Gör. Rabia İlay AKBULUT PEERZADA*

ÖZET

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde insan hakları herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın bir bütün olarak ele alınmıştır. Bu bütüncül yaklaşım, Birleşmiş Millet Şartı ile uyum içinde olduğu gibi, Dünya İnsan Hakları Konferansı’nda kabul edilen Viyana Deklarasyonu ve Eylem Planı ile de pekiştirilmiştir. Medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındaki ayrımın temelden yoksun olduğunu ve insan haklarının yapay bir sınıflandırma ile ayrılmayacağını ortaya koyan bu yaklaşım, doktrinde de destekleniyor olmasına rağmen, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, uygulamada halen ikincilleştirildiği görülmektedir. Bu durumun en büyük nedenlerinden biri, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından ekonomik kaynaklara duyulan ihtiyacın, İkiz Sözleşmelerin devletlerin yükümlülüklerine ilişkin ilgili maddelerinde farklı bir dil kullanılmak suretiyle teyit edilmiş olmasıdır. Bu bağlamda, Medeni ve Siyasal Haklara ilişkin Sözleşme’de yer almayı Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’de ifadesini bulan “aşamalı sağlama” kavramı uygulamada yanlış anlamalara mahal vermiş olup Sözleşme’de tanınan hakların korunmasını zayıflatmıştır. Aşamalı sağlama kavramının ne anlama geldiğinin ortaya konulması, Sözleşme’de tanınan hakların pratikte anlam kazanabilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tanınması açısından kabul edilen aşamalı sağlama kavramının anlamı ve sınırları, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin devletlere yüklemiş olduğu yükümlülükler ışığında ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, aşamalı sağlama

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı,
rabia.ilay@gmail.com. (Geliş Tarihi : 17.11.2017 – Kabul Tarihi : 04.01.2018)

THE CONCEPT OF “PROGRESSIVE REALIZATION” AS A REASON FOR THE MARGINALIZATION OF ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS

ABSTRACT

In the Universal Declaration of Human Rights, human rights are addressed in a holistic manner without being subjected to any classification. This holistic approach is not only in harmony with the Charter of the United Nations but also is consolidated by the Vienna Declaration and Plan of Action accepted at the World Human Rights Conference. Although this approach, which puts forth that the classification of human rights as civil and political rights and economic, social and cultural rights lacks ground, has been supported by the doctrine, it can be seen that economic, social and cultural rights have still been marginalized in practice. One of the main reasons for this marginalization is that the need for financial resources for the realization of economic, social and cultural rights is confirmed by using a different language on the relevant provisions regarding obligations of states arising from the Twins Covenants. In this regard, the concept of "progressive realization" expressed in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, but is not stated in the International Covenant on Civil and Political Rights has caused misunderstandings in practice and weakened the protection of the rights recognized in the ICESCR. The clarification of the concept of progressive realization is important to make the rights recognized in the Covenant meaningful in practice. In this study, the meaning and borders of the concept of progressive realization accepted for the realization of economic, social and cultural rights are addressed in the light of the obligations of states arising from the ICESCR.

Key Words: Economic, social and cultural rights, progressive realization

GİRİŞ

İnsan haklarının korunması fikrinin uluslararası toplumun gündemine taşındığı ilk günden beri ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal haklarla birlikte korunması gerektiği kabul edilmektedir. Bu minvalde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde (İHEB) birinci kuşak haklar olarak kabul edilen medeni ve siyasal haklar ile ikinci kuşak haklar olarak adlandırılan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların birlikte tanındığı görülmektedir.¹

Gerek İHEB'de gerekse BM Şartı'nda² insan haklarının bir bütün olarak kabul edilmesine rağmen, hakların uluslararası bir antlaşma ile daha detaylı ve bağlayıcı bir şekilde düzenlenmesi sürecinde devletlerin konuya bakış açılarındaki farklılıklar,³ her iki hak grubunun farklı antlaşmalarda ele alınması

- 1 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 22-27 maddeleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tanındığı görülmektedir. Bu haklar sırasıyla; sosyal güvenlik hakkı (md. 22), çalışma, işini serbestçe seçme, adaletli ve elverişli koşullarda çalışma, işsizliğe karşı korunma, eşit için eşit ücret, adil ve elverişli bir ücret, sendika ve sendikaya üye olma hakkı (md. 23), ücretli izne çıkma hakkı (Md. 24), gıda, giyim, konut, tıbbi bakım ve sosyal hizmetler dâhil olmak üzere yeterli yaşam standardı hakkı (md. 25), eğitim hakkı (md. 26), kültürel yaşama serbestçe katılma, güzel sanatlardan yararlanma, bilimsel gelişmeye katılma ve bundan yararlanma hakkı ile yaratıcısı olduğu bilim, edebiyat ve sanat ürünlerinden doğan maddi ve manevi çıkarlarının korunması hakkıdır.
- 2 BM Şartı'nın 55. maddesinin c bendinde BM'nin "ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini" kolaylaştıracağı ifade edilirken insan hakları arasında herhangi bir ayrıma gidilmediği görülmektedir.
- 3 Sözleşmelerin hazırlanış sürecinde Sovyet-sosyalist blok ile Batılı liberal devletler arasındaki politik görüş farklılıkları neticesinde insan hakları arasında ikili bir ayrıma gidilmiştir. Sovyet-sosyalist blok, kapsamlı bir sosyal refah sisteminin kurulabilmesi için ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanmasını devletin en temel ödevlerinden biri olarak kabul ederken, liberal devletler serbest piyasa ekonomisinin yeterli kadar istihdam ve zenginlik yaratmak suretiyle toplumun her kesiminin yararlanabileceği ekonomik, sosyal ve kültürel refahı kendiliğinden sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenlerle, Sovyet-sosyalist blok ekonomik, sosyal ve kültürel hakların derhal uygulanabilir (*immediately enforceable*) ve yargı önünde ileri sürülebilir (*justiciable*) bir şekilde kabul edilmesini talep ederken, Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere Batılı devletler bu fikre şiddetli bir biçimde karşı çıkarak bu haklar tanınsa bile, medeni ve siyasal haklardan farklı bir Sözleşme ile tanınması gerektiğini ifade etmişlerdir. ABD ve Batılı devletlerin, İnsan Hakları Komisyonu'na (*Commission on Human Rights*) baskıları neticesinde, Sözleşme'nin hazırlanış aşamasında ekonomik, sosyal ve kültürel haklar Sözleşme metninden çıkarılmıştır. Ancak İnsan Hakları Komisyonu'nun bu kararı BM Genel Kurulu'nun önüne geldiğinde Genel Kurul tarafından reddedilmiştir. BM Genel Kurulu hazırlanacak Sözleşme'nin İHEB'de ortaya konulan ruh ve ilkeler üzerine kurulması gerektiğini ifade etmek suretiyle, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan mahrum olan bir bireyin gerçek anlamda özgür bir birey olamayacağını vurgulamıştır. (UN General Assembly [UNGA] resolution 421(V) (4

sonucunu doğurmuştur. Neticede, medeni ve siyasi haklar Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’de (MSHUS) (*International Covenant on Civil and Political Rights*) düzenlenirken; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ise Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile (ESKHUS) (*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*) koruma altına alınmıştır.⁴

Her ne kadar bu iki Sözleşme, İkiz Sözleşmeler (*Twin Covenants*) olarak adlandırılrsa da her iki hak kategorisinin kendi doğalarından kaynaklanan birtakım farklılıklar taşıdıkları kabulü, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların öncelik ve önem bakımından ikincil konuma düşmesine neden olmuştur.

Söz konusu hakların ikincilleştirilmesinin en temel nedenlerinden biri de, bu hakların büyük ölçüde devletlerin ekonomik kaynaklarına bağlı oldukları varsayımından hareketle, ancak aşamalı bir biçimde tanınabileceklerinin kabul edilmiş olmasıdır. Bu husus, MSHUS’de yer almayıp, ESKHUS’de ifade

December 1950) Draft International Covenant on Human Rights and measures of implementation: future work of the Commission on Human Rights.<<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/060/19/IMG/NR006019.pdf?OpenElement>>, s.e.t. 16.11.2017.) Bu kararı takiben Komisyon, her iki hak grubunu da bir arada koruma altına alan bir metin hazırlamak durumunda kalmıştır. Bu durum devletler arasındaki tartışmaları alevlendirmiş olup, hakların birbirlerine bağlı ve bağımlı olan ilişkilerine her iki Sözleşme’nin Girişinde değinilmiş olsa da en nihayetinde ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile medeni ve siyasi hakların iki farklı Sözleşme’de düzenlenmesine karar verilmiştir. (UNGA resolution 543(VI) (5 February 1952) Preparation of two Draft International Covenants on Human Rights. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/067/98/IMG/NR006798.pdf?OpenElement>>,s.e.t. 16.11.2017) ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin konuya bakış açılarındaki sorunlu yaklaşım Sözleşme’de tanınan hakların ötekileştirilmesinde büyük rol oynamıştır. ABD’nin ESKHUS’yi imzalamış olmasına karşın, onaylamayarak Sözleşmeye taraf olmaması da bu sorunlu yaklaşımın tipik bir göstergesidir. ABD’nin Sözleşme’nin kaleme alınış sürecindeki yaklaşımı ile ilgili detaylı bir değerlendirme için bakınız **Way, Sally-Anne** (2014) ‘The “Myth” and Mystery of US History on Economic, Social, and Cultural Rights: The 1947 United States Suggestions for Articles to be Incorporated in International Bill of Rights’ *Human Rights Quarterly*, V: 36, N: 4, s.869-897; Batılı devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin yaklaşımlarını değerlendiren detaylı bir çalışma için ayrıca bakınız **Whelan Daniel. J. & Donnelly Jack** (2007) ‘The West, Economic and Social Rights and the Global Human Rights Regime: Setting the Record Straight’ *Human Rights Quarterly*, V: 29, s. 908-949; Sosyo-ekonomik hakların gerekliliği hususunda, devletlerin ideolojik tercihlerine göre farklı yaklaşım içinde bulduklarına ilişkin değerlendirmeler için ayrıca bakınız **Sur, Melda** (1997-1998) ‘Sosyal Hakların Uluslararası Alanda Korunma Sistemleri’ *İnsan Hakları Yıllığı*, C: 19-20, s. 68.

4 Her iki Sözleşme de 16 Aralık 1966 tarihinde imzalanmış olup, ESKHUS 3 Ocak 1976; MSHUS 23 Mart 1976 tarihlerinde yürürlüğe girmiştir.

bulan “aşamalı sağlama” (*progressive realization*) kavramı ile teyit edilmiş olup, ilgili kavramın uygulamada yanlış yorumlanmasının, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ötekileştirilmesini beslediğini söylemek mümkündür.

Bu makale çalışmasında İkiz Sözleşmeler arasındaki temel farklılıklar ele alındıktan sonra, aşamalı sağlama kavramının anlam ve sınırları ESKHUS'nin devletlere yüklediği yükümlülükler ışığında ortaya konulacaktır.

I. İKİZ SÖZLEŞMELER ARASINDAKİ TEMEL FARKLILIKLAR

İkiz Sözleşmeler’de tanınan hakların doğalarından kaynaklanan birtakım farklılıklar⁵ taşımaları nedeniyle ilgili Sözleşmelerin çift yumurta ikizi oldukları benzetmesi yapılabilir. Bu farklılıkların bir sonucu olarak taraf devletlerin Sözleşmelere uygunluğun denetiminden Sözleşmelerde kullanılan dile kadar iki Sözleşmenin farklılaştığı görülmektedir.

Bunlardan ilki, antlaşmaya dayalı denetim usullerinin her iki Sözleşme için, ilk haliyle, farklı bir şekilde düzenlenmiş olmasıdır. Daha açık izah etmek gerekirse, MSHUS’dan doğan yükümlülüklerin ihlallerini takip etmek üzere İnsan Hakları İzleme Komitesi (*Human Rights Committee*) kurulup Komite’ye

5 Her iki fark grubu arasında varsayılan temel farklılıkları üç ana başlık altına özetlemek mümkündür. Bunlardan ilki, medeni ve siyasal hakların devletlere sadece negatif yükümlülükler yüklediği bu nedenle masrafsız haklar (*cost-free rights*), buna karşın ekonomik, sosyal ve kültürel hakların devletlere pozitif yükümlülükler yüklemesi nedeniyle kaynaklara yoğun bir şekilde ihtiyaç duyan haklar (*resource-intensive rights*) olarak kabul edilmesidir. İkinci olarak, medeni ve siyasal haklar büyük ölçüde devletlerin ortak değerleri olarak kabul edilmekte olup devletlerin yerine getirebilecekleri haklar olarak görülürken, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ise devletlerin taahhüt vermekten kaçındıkları yerine getirilmesi güç haklar olarak görülmektedir. Son olarak, medeni ve siyasal haklar belli bir ideolojik kampın ürünü olmayan haklar olarak görülüp, pek çok yönetim sistemi ile uyumlu kabul edilirken; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kaynaklarını nasıl kullanmaları gerektiğine ilişkin olarak devletlerin iç işlerine karşın bir özellik göstermesi ve serbest pazar ekonomisi ile uyumlu olmaması gibi nedenlerle bazı devletler tarafından ideolojik bir dayatma olarak görülmektedir. Bakınız **Alston, Philip / Quinn, Gerard** (1987) ‘The Nature and Scope of State Parties’ Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ *Human Rights Quarterly*, V: 9, s. 159-160; Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal haklar bakımından yapılan hak tanımına uygun olup olmadıklarına göre değerlendirilmesine eleştirel bir yaklaşım için ayrıca bakınız **Van Hoof, G. J. H.** ‘Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of Some Traditional Views’ : Alston, Philip/ Tomaševski, Katarina (Editors) (1987) *The Right to Food*, SIM, Martinus Nijhoff Publishers; Medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındaki farklılıklar hakkında daha detaylı değerlendirmeler için ayrıca bakınız **Algan, Bülent** (2007) *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Ankara, Seçkin, s. 126-153; **Sur**, s. 71-75.

bireysel başvuruları kabul etme yetkisi tanınırken;⁶ ESKHUS'den doğan yükümlülüklerin ihlali için İnsan Hakları Komitesi'nin muadili bir organ kurulmamıştır.

1985 yılına kadar taraf devletlerin ESKHUS'ye uygun hareket edip etmedikleri, BM'nin ana organlarından Ekonomik ve Sosyal Konsey (*Economic and Social Council*) tarafından takip edilmiştir.⁷

İnsan hakları hukukunda yaşanan gelişmeler neticesinde 1985 yılında devletlerin ESKHUS'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini takip etmek üzere Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (ESKHK) (*Committee on Economic, Social and Cultural Rights*) kurulmuştur.⁸ Ancak ilgili Komite ilk haliyle İnsan Hakları Komitesi ile eşit yetkiye sahip kılınmamış, sadece devlet raporlarını inceleme ve değerlendirme ile Sözleşme'de tanınan haklara ilişkin Genel Yorumlar⁹ hazırlama yetkilerine haiz kılınmıştır.

ESKHK ancak 2008 yılında BM Genel Kurulu'nda kabul edilip,¹⁰ 2009 yılında imzaya açılan ve 5 Mayıs 2013 tarihinde yürürlüğe giren ESKHUS'ye Ek İhtiyari Protokol ile Sözleşme'de tanınan hakların ihlallerine karşı bireysel

6 Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976. İnsan Hakları Komitesi'nin görev ve işlevleri hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bakınız OHCHR Human Rights, Civil and Political Rights: The Human Rights Committee, Fact Sheet 15, <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet15rev.1en.pdf>>, s.e.t. 16.11.2017.

7 OHCHR Committee on Economic, Social and Cultural Rights Monitoring the Economic, Social and Cultural Rights, <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIntro.aspx>>, s.e.t. 21.12.2017.

8 ECOSOC Resolution 1985/17, 28 May 1985, Review of the composition, organization and administrative arrangements of the Sessional Working Group of Governmental Experts on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

9 Genel yorumlar (*general comments*) veya genel tavsiyeler (*general recommendations*) BM sistemi içinde imzalanan insan haklarına ilişkin sözleşmelerdeki hakların anlam ve kapsamını ve devletlere getirdiği yükümlülükleri açıklığa kavuşturmak amacıyla ilgili Sözleşme'nin uygulanması ile görevlendirilmiş olan antlaşma organı tarafından hazırlanan metinlerdir. Detaylı bilgi için bakınız OHCHR, Human Rights Treaty Bodies-General Comments, <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TBGeneralComments.aspx>>,s.e.t. 15.11.2017.

10 Ek Protokol'ün 10 Aralık 2008 yılında her yıl İnsan Hakları Günü olarak kutlanan, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin ilanının ellinci yılında kabul edilmiş olması ekonomik, sosyal ve kültürel hakların-geç de olsa-medeni ve siyasal hakların öz ve aynı öneme sahip kardeşleri olarak kabul edilmesi bakımından ayrı bir anlam taşımaktadır.

başvuruları (*individual communications*) ve devletlerarası şikayetleri (*inter-state complaints*) kabul etme ve hakların ağır ve sistematik ihlallerine karşı inceleme (*inquiries on grave and systematic violations*) başlatma yetkilerine sahip olmuştur.¹¹

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal haklar ile eşit kardeş olarak kabul edilmeleri görüldüğü üzere uzun bir sürecin ardından mümkün olabilmıştır. Bu süreçte, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların devletlerin sahip olduğu kaynaklarla doğrudan ilişkili olduklarının kabul edildiği ve buna bağlı olarak, bu hakların uzun süre gerçek birer insan hakkı olmaktan ziyade devletlerin ulaşmaları gereken ekonomik ve sosyal politika hedefleri olarak yorumlandığı görülmektedir.¹²

Bu yaklaşımı besleyen en büyük faktörlerden biri de İkiz Sözleşmelerde tanınan hakların devletlere yüklediği yükümlülüklerin ESKHUS'de, MSHUS' ne göre daha esnek bir dille kaleme alınmış olmasıdır. Her iki Sözleşme mukayese edildiğinde, medeni ve siyasal hakların devletlerin sahip olduğu kaynaklarla doğrudan ilişkili olmadığı ve devletlere sadece negatif yükümlülükler yüklediği varsayımından hareketle,¹³ devletlerin MSHUS'de tanınan haklara ilişkin yükümlülüklerinin daha somut bir biçimde ortaya konulduğu görülmektedir. Sözleşme'nin devletlerin yükümlülüklerine ilişkin 2. Maddesinde medeni ve siyasal hakların derhal sağlanması (*immediate realization*) ve bu haklara saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu yükümlülüklerin yanı sıra, söz konusu hakların ihlali durumunda hakkı ihlal edilenler için baş-

11 Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Adopted by the General Assembly resolution A/RES/63/117, on 10 December 2008.

12 Alston / Quinn, s. 158.

13 Bu varsayımın doğru olmadığını örneklerle ortaya koymak mümkündür. Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması için ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyulduğu gibi, bazı medeni ve siyasal hakların sağlanması da aynı ölçüde devletlerin sahip oldukları kaynaklara bağlıdır. Örneğin; adil yargılanma hakkının sağlanması için devletin etkin bir şekilde işleyen yargı mekanizmasına, bu mekanizmada görev alacak iyi yetişmiş yargıç ve kolluk görevlilerine ihtiyaç bulunmaktadır ki bunların gerçekleştirilebilmesi de devletin sahip olduğu kaynaklara bağlıdır. Benzer biçimde, seçme ve seçilme hakkının sağlanması bakımından serbest ve adil seçimlerin gerçekleştirilebilmesi de devletin sahip olduğu kaynaklara bağlı bulunmaktadır. Bununla birlikte, medeni ve siyasal hakların devletlere sadece negatif yükümlülükler değil, aynı zamanda kaynak gerektiren pozitif yükümlülükler yüklediği de gözden kaçırılmamalıdır. Bakınız OHCHR, Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, s. 9. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet33en.pdf>>, s.e.t. 16.11.2017. (Bundan sonra Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights)

vurabilecekleri etkin başvuru yollarının (*effective remedies*) sağlanması da ayrı bir yükümlülük olarak düzenlenmiştir.¹⁴

Buna karşın ekonomik, sosyal ve kültürel hakların doğrudan doğruya devletlerin sahip olduğu ekonomik kaynaklarla ilişkilendirilmesi nedeniyle, devletlerin ESKHUS'de tanınan haklara ilişkin yükümlülüklerinin daha esnek bir şekilde kaleme alındığı görülmektedir. Bu esnekliğe izin veren “aşamalı sağlama” (*progressive realization*) kavramı, devletlerin bu haklara ilişkin yükümlülüklerini hemen değil, ancak sahip oldukları kaynaklara bağlı olarak zaman içerisinde aşamalı olarak sağlayabileceklerini kabul etmektedir.¹⁵ Bu

14 MSHUS Md. 2:

1. Bu Sözleşme'ye Taraf her Devlet kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bütün bireylere ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin bu Sözleşme'de tanınan hakları sağlamak ve bu haklara saygı göstermekle yükümlüdür.
2. Mevcut mevzuatta ve diğer yasal tedbirlerde henüz düzenleme bulunmayan durumlarda, bu Sözleşme'ye Taraf her Devlet, kendi anayasal kurallarına ve bu Sözleşme'nin hükümlerine uygun olarak, bu Sözleşme'de tanınan hakların uygulanmasını sağlamak bakımından gerekli olan yasama ve diğer tedbirleri almakla yükümlüdür.
3. Bu Sözleşme'ye Taraf her Devlet:
 - (a) Bu Sözleşme ile tanınan hakları ve özgürlükleri ihlal edilmiş olan her şahsın, bu ihlal resmi sıfatla görev yapan kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olsa bile, etkin şekilde telafi edilmesini güvence altına almakla;
 - (b) Böyle bir telafi talebinde bulunan herkesin haklarının yetkili yargı, yürütme ya da yasa organlarınca ya da Devletin yasal sisteminde öngörülen başka bir yetkili organ tarafından karara bağlanmasını ve yargısal telafi olanaklarının sağlanmasını güvence altına almakla;
 - (c) Bu hukuki yollardan sağlanan kararların yetkili organlarca uygulanmasını güvence altına almakla yükümlüdür. (Vurgulama yazara aittir.) MSHUS' nin çevirisinde Resmi Gazete'de yayımlanan metin esas alınmıştır. Resmi Gazete, Sayı: 25175, Tarih: 21 Temmuz 2003.

15 ESKHUS Md. 2: 1. Bu Sözleşme'ye Taraf Her Devlet, münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere uluslararası yardım ve işbirliği yoluyla, mevcut kaynakların azami-sini kullanarak, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı taahhüt ederler.

2. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, bu Sözleşme'de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyeti dil, din, siyasi ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından herhangi bir ayırım gözetmeksizin uygulanmasını taahhüt ederler.
3. Gelişmekte olan ülkeler, insan haklarını ve kendi ulusal ekonomilerini dikkate alarak, bu Sözleşme'de tanınan ekonomik hakları hangi ölçüde yabancılara da vereceklerini be-

kavramın, devletlerin ekonomik gerçeklerini göz önünde bulunduran esnek bir yaklaşımı benimsemesi, uygulamada ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal haklar karşısında ötekileştirilmesine neden olmuştur.¹⁶

Uluslararası insan hakları hukukunun ulaştığı noktada,¹⁷ insan haklarının medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmak üzere sınıflandırılması yapay ve tarihi geçmiş bir sınıflandırma olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Viyana İnsan Hakları Konferansı sonrasında kabul edilen Viyana

lirleyebilirler. (Vurgulama yazara aittir.) ESKHUS'nin çevirisinde Resmi Gazete'de yayımlanan metin esas alınmıştır. Resmi Gazete, Sayı: 25196, Tarih: 11 Ağustos 2013.

- 16 Uygulamada yaşanan bu ötekileştirmenin bir örneği de ülkemizde görülmektedir. 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliği paketi ile insan hakları ihlallerine karşı Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunma imkânı tanınmıştır. Sosyo-ekonomik haklar Anayasamızda koruma altına alınmış olmasına rağmen bireysel başvuru düzenlenmesinin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu yaklaşım, bireysel başvuru yolu ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne giden dava sayısını azaltmak düşüncesinin bir sonucu olup Anayasa'da tanınan insan hakları ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde tanınan insan hakları arasında organik bir bağ kurulduğu görülmektedir. Bunun neticesinde bireysel başvuruya konu olan bir ihlalin hem Anayasa'da hem de AİHS'de koruma altına alınan bir hak ile ilgili olması bir şart olarak öngörülmüştür. Oysa gerek Anayasamız gerekse AİHS'e taraf olunması, sosyo-ekonomik hakların da bireysel başvurunun konusu olabilmesine engel değildir. Ulusal hukukta, AİHS'in sağlamış olduğu koruma kapsamından daha kapsayıcı koruma mekanizmaları öngörmek her devletin kendi tercihidir. Bireysel başvuru hakkı tanınırken, sosyo-ekonomik hakların düzenlemenin kapsamı dışında tutulması ilgili hakların ikincileştirilmesinin uygulamadaki tipik bir örneği olmanın yanı sıra, kanun koyucumuzun insan haklarının korunmasını sadece AİHM ile ilişkilendirmek suretiyle meseleyi dar bir bakış açısıyla ele aldığını göstermektedir. Konuya ilişkin olarak Anayasada tanınmış olmasına rağmen bireysel başvurunun kapsamı dışında tutulan insan haklarının tam bir listesi için bakınız **Göztepe, Ece** (2011) 'Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi' TBB Dergisi, S: 95, s.36; Sosyo-ekonomik hakların da bireysel başvuru yolu ile AYM önüne taşınabileceği ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bakınız **Göztepe**, s. 15, dipnot 4.
- 17 İnsan hakları hukukunun ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından gelişiminin detaylı analizi için ayrıca bakınız **Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe** 'The Development of Economic, Social and Cultural Rights in International Law' : Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford, Oxford University Press; **Richardson, Lucy** (2015) 'Economic, Social and Cultural Rights (and Beyond) in the UN Human Rights Council' Human Rights Law Review, V: 15, s. 409-440.
- 18 İnsan haklarının bu şekilde sınıflandırılmasının keyfililiğine dikkat çekmek üzere, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonlarından Mary Robinson, insan haklarını "*civil, cultural, economic, social and political rights*" olmak üzere alfabetik sıraya göre dile getirmeyi tercih etmiştir. Bakınız **Kent, George** (2005) Freedom From Want, Washington D.C., Georgetown University Press, s. 31.

Deklarasyonu'nda da insan haklarının evrensel, bölünmez, birbirine bağlı ve bağımlı olduğu teyit edilmiş olup, insan hakları arasında hiyerarşik bir ilişki kurulması reddedilmiştir.¹⁹ Buna bağlı olarak, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması ve korunması, medeni ve siyasal hakların sağlanması ve korunması ile eşit öneme sahiptir.²⁰ Hatta gıda, sağlık, konut hakkı gibi bazı sosyo-ekonomik haklar, medeni ve siyasal haklardan yararlanabilmenin bir ön koşulu niteliği taşımaktadır. En temel ihtiyaçlarından yoksun olan bir birey için ifade özgürlüğü, din ve vicdan hürriyeti, seçme ve seçilme hakkı, adil yargılanma hakkı gibi insan haklarının anlam taşıdığını söylemek güçtür. Benzer şekilde, eğitim hakkı ve çalışma hakkı gibi haklara sahip olan bir birey için medeni ve siyasal haklardan yararlanabilme kapasitesinin daha yüksek olacağını ifade etmek mümkündür.²¹

İnsan haklarının birbirine bağlı ve bağımlı ilişkisi, son zamanlarda bu alanda yaşanan gelişmelerle de desteklenmiştir. Bu gelişmelerden en önemlisi, yukarıda da bahsedildiği üzere, ESHUS'de tanınan hakların ihlali durumunda ESKHK'ne bireysel başvuru imkânı tanıyan Ek Protokol'ün kabulüdür. Ek Protokol'ün Başlangıç (*Preamble*) kısmında insan hakları arasındaki bu bağlı ve bağımlı ilişkiye açıkça vurgu yapıldığı gibi,²² Protokolün kendisi, ekonomik,

19 Vienna Declaration and Programme of Action, Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993. Article 5. <<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>>, s.e.t. 15.11.2017 ESKHUS'nin devletlere yüklediği yükümlülüklerin doğası ve kapsamını ortaya koymak üzere uluslararası hukuk alanında uzman hukukçular tarafından ilk kez 1986 yılında hazırlanmış olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin Uygulanması Hakkında Limburg İlkeleri ve ilgili ilkelerin daha detaylı ve kapsamlı bir şekilde güncellenmiş hali olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine İlişkin Maastricht İlkeleri de ekonomik, sosyal ve kültürel hakların insan haklarının ayrılmaz bir parçası olduğuna ve bir bütün olarak haklar arasında birbirine bağlı ve bağımlı bir ilişki bulunduğu dikkat çekmektedir. Sırasıyla bakınız Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights of 1986, U.N. Doc. E/CN4.1987/17, par. 1 ve 3. <http://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resourceattachments/UN_Limburg_Principles_1987_En.pdf>, s.e.t. 16.11.2017; Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, 22-26 January 1997, par. 4. <http://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resourceattachments/UN_Limburg_Principles_1987_En.pdf>, s.e.t. 16.11.2017. (Bundan sonra sırasıyla Limburg Principles, Maastricht Guidelines.)

20 Vienna Declaration and Programme of Action.

21 Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların temel olarak medeni ve siyasal haklardan farklı olmadığına ilişkin ayrıca bakınız Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, s. 8- 10.

22 Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Adopted by the General Assembly resolution A/RES/63/117, on 10 December 2008, Preamble, par. 3.

sosyal ve kültürel hakların da medeni ve siyasal haklar ile eşit derecede önemli ve korunmaya değer olduğunun teyit eden bir belgedir.

Bununla birlikte, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, yargı önünde ile sürülebilir olduklarına (*justiciability*) ilişkin olarak ulusal mahkemelerin vermiş olduğu kararlar da ilgili hakların devletler bakımından sadece birer hedef olmadıklarını, aksine medeni ve siyasal haklar gibi eşit öneme sahip yasal birer hak (*legally enforceable right*) olduklarını ortaya koymaktadır.²³

Tüm bu gelişmelere rağmen, uygulamada ESKHUS'de tanınan hakların önemini zayıflatacak biçimde, hatalı yorumlanan aşamalı sağlama kavramının ne anlama geldiğinin ortaya konulması halen önem taşıyan bir meseledir. Aşamalı sağlama kavramının anlamının ve sınırlarının açıklığa kavuşturulması ancak Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin temel prensipleri ışığında²⁴ Sözleşme'nin bir bütün halinde ve amacına uygun bir biçimde okunması ile mümkündür.

II. AŞAMALI SAĞLAMA (*PROGRESSIVE REALIZATION*) KAVRAMI

ESKHUS'nin 2. maddesinin 1. Fıkrası, devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini genel olarak ortaya koymakta olup ilgili maddeye göre:

“Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere uluslararası yardım ve işbirliği yoluyla, mevcut kaynakların

23 **Langford, Malcolm** ‘Judicial Review in National Courts: Recognition and Responsiveness’: Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford, Oxford University Press; **Verma, Shivani** (2015) ‘Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights Relevant Case Law’, The International Council on Human Rights Policy, < file:///D:/LCIL/CAMBRIDGE/Justiciability%20of%20the%20right%20to%20food/Justiciability%20of%20ESCR.pdf> s.e.t. 17.11.2017; **Marcus, David** (2006) ‘The Normative Development of Socioeconomic Rights Through Supranational Adjudication’ Stanford Journal of International Law, V:42, s. 53-102. Konuya ilişkin tartışmalar için ayrıca bakınız **Algan**, s. 143-153; Örnek davalar için bakınız *Constitutional Court of South Africa, Government of the Republic of South Africa v. Irene Grootboom and others*, 2001 (1) SA 46 (CC), 2000 (11) BCLR 1169. (CC); *Constitutional Court of South Africa, Minister of Health and others v. Treatment Action Campaign and others*. 2002 (5) SA 721 (CC); *Supreme Court of India, People’s Union for Civil Liberties v. Union of India & others*, 2003, 2 S.C.R. 1136.

24 VAHS’in “Genel Yorum Kuralı” başlıklı 31. maddesine göre: “Bir andlaşma, hükümlerine andlaşmanın bütünü içinde ve konu ve amacının ışığında verilecek alelade manaya uygun şekilde iyi niyetle yorumlanır.”

azamisini kullanarak, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını ***aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı*** taahhüt ederler.²⁵

İlgili maddede dikkat çeken ilk husus MSHUS’dan farklı olarak, ESKHUS’de tanınan hakların aşamalı olarak sağlanabileceğinin (*progressive realization*) kabul edilmesidir.²⁶ Söz konusu kavram, devletlerin Sözleşme’den doğan yükümlülüklerinin üzerine inşa edildiği bir temel özelliği göstermektedir.²⁷

ESKHUS’de tanınan hakların aşamalı olarak sağlanabileceğinin (*progressive realization*) ifade edilmesi, bu haklar bakımından ekonomik kaynaklara duyulan ihtiyacı teyit etmektedir.²⁸ İlgili kavram, Sözleşme’de tanınan hakların, medeni ve siyasal haklardan farklı olarak derhal değil, devletin sahip olduğu kaynakların izin verdiği ölçüde kademeli biçimde sağlanmasını ön görmektedir. ESKHUS’de böyle bir kavramın kabul edilmesi, Sözleşmeyi kaleme alanların, Sözleşmeye taraf olan devletlerin, ilgili hakları hemen ve hatta Sözleşmeye taraf olduktan kısa bir süre sonra tümüyle sağlayamayacaklarını öngörmüş olmalarından kaynaklanmaktadır.²⁹

Pratik hayatın realiteleriyle uyuşan bu kavram, ancak Sözleşme’nin devletlere yüklediği diğer yükümlülüklerle birlikte okunduğunda sağlam bir temel

25 Vurgulama yazara aittir.

26 Aşamalı sağlama kavramı, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların hayata geçirilmesi bakımından Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 4. maddesinde ve Engelli Hakları Sözleşmesi’nin 4. maddesinin 2. fıkrasında da kabul edilmiştir. Benzer bir şekilde, söz konusu hakların hayata geçirilmesinin ekonomik kaynaklara olan bağlılığı, Anayasamızın 65. maddesi’nde “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” hükmü ile dile getirilmiştir.

27 Alston / Quinn, s. 172.

28 ESKHUS’de tanınan özellikle ekonomik hakların devletlerin ekonomik kaynaklarına olan bağlılığı Sözleşme’nin 2. maddesinin son fıkrasında gelişmekte olan ülkelerin durumunu göz önünde bulundurmamak suretiyle bir kez daha teyit edilmektedir. ESKHUS 2. maddenin 3. fıkrasının göre: “Gelişmekte olan ülkeler insan haklarını ve kendi ulusal ekonomilerini dikkate alarak bu Sözleşme’de tanınan ekonomik hakları hangi ölçüde yabancılara da vereceklerini belirleyebilirler.”

29 Chapman, Audrey / Russell, Sage (Editor) (2002) Core Obligations: Building a Framework for Economic, Social and Cultural Rights, Antwerp, Intersentia, s. 5; Sözleşme’nin hazırlanış sürecinde devletlerin “aşamalı sağlama” kavramına ilişkin tartışmalarının detayı için ayrıca bakınız Alston / Quinn, s. 172-177.

oluşturabilecektir. Bunun için, kavramın pratikte doğurduğu sorunlara değinildikten sonra, bu sorunların nasıl giderilebileceğini ele almak yerinde olacaktır.

Aşamalı sağlama kavramının uygulamada yarattığı sorunlardan ilki, Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerin yeknesak ve evrensel olarak nitelendirilememesidir.³⁰ Daha açık ifadesiyle, devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerinin tespitinde her devletten aynı yükümlülükleri yerine getirmesi beklenememekte, devletlerin gelişmişlik düzeylerine ve mevcut kaynaklarına göre Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Bir diğer sorun ise, Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması bakımından devletlerin aşama kaydedip kaydedemediklerinin tespit edilebilmesi için iyi tutulmuş istatistiksel bilgi ve veriye ihtiyaç duyulmasıdır.³¹ Örneğin; ilgili devletin sağlık hakkını sağlamaya ilişkin aşama kaydedip kaydetmediğinin tespitinde, ülkedeki ortalama yaşam süresi, anne ve bebek ölümlerinin oranı; gıda hakkı bakımından ise ülkedeki aç insan sayısı gibi hususların istatistiksel verilerle ortaya konulması gerekmektedir. Benzer biçimde, eğitim hakkı bakımından devletin yol kat edip etmediğinin tespitinde ülkedeki okuma-yazma oranı, okula gitme yaşındaki nüfus içinde okula giden öğrenci sayısı gibi verilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu verilerin aynı zamanda cinsiyet, din, etnik köken, ırk, sosyo-ekonomik gruplar ile şehirde ve kırsal kesimde yaşayan grupları ayrı ayrı ele alacak şekilde detaylı bir şekilde hazırlanması gerekmektedir. Aksi takdirde, genel milli ortalama, herhangi bir ülkede yaşayan özellikle zayıf ve dezavantajlı grupların (*vulnerable and disadvantaged groups*) durumlarını ortaya koymakta yetersiz kalacaktır.³² Bu nedenle, sosyo-ekonomik ve kültürel hakkın ayrımcılık yapılmaksızın tüm kesimler için aşamalı biçimde sağlandığını gösteren daha detaylı istatistiksel bilgi ve verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Tüm bu hususlar, devletlerin ilgili haklara ilişkin yükümlülüklerini aşamalı biçimde yerine getirip getirmediklerinin tespitini güçleştirmektedir.³³

30 Chapman / Russell, s. 5.

31 Chapman / Russell, s. 5.

32 Chapman / Russell, s. 5.

33 İlgili bilgi ve veriler her beş yılda bir Sözleşme'de tanınan her bir hak için ayrı bir şekilde

Bununla birlikte, ilgili kavram, devletler tarafından hatalı yorumlanmaya müsait olup, Sözleşme’de tanınan hakların mutlak surette ekonomik yeterliliğe bağlı olduğu yönünde bir sonuca varılmasına açık kapı bırakmaktadır. Buna bağlı olarak, devletler kaynaklarının yetersizliğini Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirememenin bir mazereti olarak sunabilmektedir. Oysa aşamalı sağlama kavramı, devletlerin ekonomik kaynaklarının yetersizliği nedeniyle Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülükleri yerine getirememelerinin bir gerekçesi değil, devletlerin ekonomik kaynaklarının sınırları dâhilinde aldığı tedbirler vasıtasıyla yerine getirmeleri gereken ayrı bir yükümlülüktür. Bu manada ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından devletlerin pasif bir tutumdan ziyade, hakkın sağlanması için mevcut kaynakları ölçüsünde sürekli bir çaba içinde olmaları beklenmektedir.³⁴ Böyle bir yaklaşım, dilimize “aşamalı” olarak çevrilmiş olan “*progressive*” kelimesinin sözlük anlamı ile de daha uyumlu olacaktır. “*Progressive*” kelimesi istikrarlı biçimde, durmadan gerçekleşen ve gelişen anlamlarına gelmekte olup,³⁵ bu anlamıyla devletlere mevcut durumun gerisine düşmeme ve sürekli olarak iyileştirme gibi bir yön tayin ettiğini söylemek mümkündür. Buna bağlı olarak devletler, aşamalı sağlama (*progressive realization*) kavramını Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirememelerinin bir

ESKHK’ne sunulmalıdır. Ancak pratikte, bu beklentinin gerçekçi olmadığını ve ESKHK’nin bu kadar detaylı verileri değerlendirmekte büyük güçlük çekeceğini ifade etmek gerekmektedir. Bu nedenle uygulamada az sayıda devletin bu istatistiksel verileri paylaştığı görülmektedir. Bakınız **Chapman / Russell**, s. 5; Bu zorluklar nedeniyle devletlerin ESKHUS’ne uygun hareket edip etmediklerinin tespitinde aşamalı sağlama kavramı yerine ihlal yaklaşımının benimsenmesi doktrinde tartışılan bir konudur. Bu yaklaşıma göre, devletlerin ESKHUS’ye uygunluğunun denetiminde devletlerin hakları sağlama hususunda kat ettikleri mesafe yerine, Sözleşme’de tanınan hakları ihlal edip etmediklerine odaklanılmalıdır. İhlallerin tespiti, istatistiksel verilere ihtiyaç duyulmaksızın tespit edilebileceği gibi Sözleşme’de tanınan hakların yaygın ve ağır biçimde süregelen ihlallerinin önüne geçilmesini sağlayacaktır. Bakınız **Chapman, Audrey** (1996) ‘A ‘Violations Approach’ for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ Human Rights Quarterly, V: 18, N: 1, s.23-66.

34 OHCHR, The Right to Adequate Food, UN Fact Sheet 34, 2010, s. 21. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>>, s.e.t.10.11.2017.

35 Oxford Learner’s Dictionary’de “*progressive*” kelimesinin anlamı “*happening or developing steadily*” olarak verilmektedir. <www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/progressive_1?q=progressive>, s.e.t. 20.12.2017.

nedeni olarak ileri süremeyecekleri gibi,³⁶ toplum içinde süregelen adaletsizlik ve eşitsizlikleri olağan göstermek için kullanamazlar.³⁷

III. AŞAMALI SAĞLAMA KAVRAMINI TAMAMLAYAN YÜKÜMLÜLÜKLER

Aşamalı sağlama kavramına dayanmak suretiyle Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınan devletlerin, bu yaklaşımlarının önüne geçebilmek, gerek Sözleşme'de öngörülen yükümlülüklerin gerekse Sözleşme'nin yorumu niteliği taşıyan Genel Yorumların (*General Comments*) detaylı bir analiz ile ele alınmasıyla mümkündür. Bu bağlamda, aşamalı sağlama kavramının uygulamada doğurduğu sorunlar, Sözleşme'de ifade edilen tedbir alma yükümlülüğü (*duty to take steps*), mevcut kaynakların azami biçimde kullanılması yükümlülüğü (*duty to devote maximum available resources*), ayrımcılık yasağı (*prohibition of discrimination*) ve asgari çekirdek yükümlülük (*minimum core obligation*) gibi yükümlülüklerin içeriklerinin ortaya konulması ile giderilebilecektir.

A.TEDBİR ALMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ (*DUTY TO TAKE STEPS*)

ESKHUS'nin 2. maddesi devletlerin Sözleşme'den doğan yükümlülüklerine ilişkin genel bir hüküm niteliğinde olup Sözleşmeye taraf devletlerin “Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı” taahhüt ettiklerini ifade etmektedir.

Devletlerin ESKHUS'den kaynaklanan yükümlülüklerini detaylı bir şekilde ortaya koyan, bu manada 2. maddenin yorumu niteliğinde olan Genel Yorum 3'de de aşamalı sağlama kavramının doğru bir şekilde anlaşılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Genel Yorum 3'e göre; MSHUS ile ESKHUS'nin 2. maddelerinin kaleme alınış biçimleri farklı olduğu için, bu iki Sözleşme'nin devletlere yüklediği yükümlülüklerin farklılığı sıklıkla dile getirilirken, bu Sözleşmelerin ikiz olma-

36 Limburg Principles, par. 21.

37 Zeigler, Jean / Golay, Christophe / Mahon, Claire / Way, Sally-Anne (2011) *The Fight for the Right to Food*, New York, Palgrave Macmillan, s. 21.

ları nedeniyle doğalarında var olan benzerliklerin gözden kaçırıldığına altı çizilmektedir.³⁸

Her iki Sözleşme açısından en büyük benzerlik her ikisinin de uluslararası birer antlaşma olmaları nedeniyle devletler bakımından bağlayıcı yükümlülükler getirmeleridir.³⁹ Daha açık ifadesiyle, MSHUS'den kaynaklanan yükümlülükler devletler bakımından ne derece bağlayıcı ve bu yükümlülüklerin ihlali ne derecede uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerin ihlali olarak kabul ediliyorsa, ESKHUS'den doğan yükümlülükler ve söz konusu Sözleşme'nin ihlali de uluslararası hukuk nezdinde aynı ciddiyetle ele alınmalıdır.⁴⁰

Diğer bir husus, aşamalı sağlama kavramının nihai hedefinin, MSHUS'de olduğu gibi Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak sağlanması (*full realization*) olduğunun hatırlanması gerektiğidir. Sözleşme'de ifade edildiği üzere, Sözleşme'nin asıl amacı, ilgili hakları tam olarak sağlamak olup (*full realization of the rights*), bunun aşamalı bir şekilde (*achieving progressively*) gerçekleştirilebileceği kabul edilmiştir.

Bu hususlarla birlikte, her ne kadar Sözleşme'de tanınan hakların aşamalı bir şekilde sağlanabileceği ifade edilmiş olsa da, MSHUS ile benzer bir şekilde, ESKHUS de devletlere derhal yerine getirilmesi (*immediate effect*) gereken birtakım yükümlülükler yüklemektedir.⁴¹

Devletlerin derhal yerine getirmesi gereken yükümlülüklerden ilki Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için tedbir alma yükümlülüğüdür (*duty to take steps*). Bu bağlamda, Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması aşamalı

38 CESR General Comment 3: The Nature of State Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), Adopted at the Fifth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, on 14 December 1990, E/1991/23), par. 1. (Bundan Sonra General Comment 3)

39 Alston / Quinn, s. 160.

40 Maastricht Guidelines, par. 5.

41 General Comment 3, par. 1. ESKHUS'de tanınan haklar bakımından devletlerin yükümlülüklerinden hangilerinin aşamalı olarak gerçekleştirilebileceği, hangilerinin ise derhal yerine getirilmesi gerektiği konusu doktrinde de detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Konuya ilişkin detaylı tartışmalar için ayrıca bakınız Chapman & Russell; Craven, Matthew (Editor) (1995) The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights- A perspective on Its Development, Oxford, Oxford University Press; Sepulveda, Magdalena (2003) The Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Antwerp, Intersentia.

olarak sağlanabilecek olsa da, tedbir alma yükümlülüğünün Sözleşme'ye taraf devletler bakımından, Sözleşme'nin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren makul en kısa zaman içerisinde (*within a reasonably short time after the Covenant's entry into force*) yerine getirilmesi gerekmektedir.⁴²

Bu bağlamda, Genel Yorum 3'de aşamalı sağlama kavramı, bir taraftan gerçek dünyanın realitelerini tanıyan bir esneklik aracı olarak tanımlanırken, diğer taraftan bu kavramın, Sözleşme'nin varlık amacının (*raison d'être*) devletlere bağlayıcı yükümlülükler yüklemek olduğu gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerektiğinin altı çizilmektedir.⁴³ Bu nedenle, devletlerin aşamalı sağlama amacına ulaşmaları için en hızlı ve etkin bir şekilde tedbir alma yükümlülükleri bulunduğu vurgu yapılmaktadır.⁴⁴

Tedbir alma yükümlüğü en genel ifadesi ile devletlerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun, kendi ekonomik kapasiteleri dâhilinde, Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek için gerekli adımları atmaları şeklinde tanımlanabilir. Bununla birlikte, tedbir alma yükümlülüğünün amacına ulaşabilmesi için alınan tedbirlerin planlı, somut ve hedefe yönelmiş (*deliberate, concrete and targeted*) nitelikte olması gerekmektedir.⁴⁵

Sözleşme metninde "*bilhassa yasal düzenleme şeklinde alınacak tedbirleri de içerecek şekilde*" (*by all appropriate means, including particularly the adoption of legislative measures*) denilmek suretiyle, özellikle yasal tedbirlerin öneme dikkat çekildiği görülmektedir. Genel Yorum 3'de de Sözleşme'de tanıyan bazı hakların sağlanması bakımından yasal tedbirler alınmasının kimi

42 General Comment 3, par. 2; Limburg Principles, par. 21.

43 General Comment 3, par. 9.

44 General Comment 3, par. 9. Devletlerin ESKHUS'de tanıyan hakları aşamalı sağlama hususunda yol kat edip etmediklerini tespit etmek amacıyla BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (*Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights- OHCHR*) tarafından hazırlanan göstergeler (*indicators*) kullanılmaktadır. Bu göstergeler, yapısal göstergeler (*structural indicators*), işleyiş göstergeleri (*process indicators*) ve çıktı göstergeleri (*outcome indicators*) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız OHCHR, Manual on Human Rights Monitoring, Chapter 20 Monitoring Economic, Social and Cultural Rights, s. 9-10. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Chapter20-48pp.pdf>>, s.e.t. 15.11.2017. Örneğin; gıda hakkı bakımından devletlerin açıklıkla mücadele bağlamında yasal adımlar atması, konuya ilişkin strateji ve eylem planı hazırlaması yapısal göstergelere örnek gösterilebilir. Gıda hakkından yararlanma hususunda ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına ilişkin atılan adımlar işleyişe ilişkin göstergelere örnek olurken; bebek ölüm oranlarında azalış çıktı göstergelerine örnek verilebilir.

45 General Comment 3, par. 2.

zaman arzu edilir, kimi zaman ise zaruri nitelikte olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶ Ayrıca, devletlerin gerekli yasal tedbirleri aldıklarını ESKHK'ne sundukları raporlarında dile getirmeleri, devletlerin Sözleşme'de hakların sağlanması bakımından böyle bir genel uygulama (*general practice*) içinde olduklarını göstermektedir.

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından, yasal düzenlemeler şeklinde alınan tedbirler arasında bütçe kanunlarının, devletin sahip olduğu kaynakların ne şekilde dağıtıldığını göstermesi bakımından ayrı bir önem taşıdığını söylemek mümkündür.⁴⁷

BM İnsan Hakları Yüksek Komiserinin de ifade ettiği üzere, “*bütçe, devlet kaynaklarının miktarını, bunların ne şekilde tahsis edildiğini ve ileriye yönelik masrafları gösteren bir belge olarak ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması ile bilhassa bağlantılıdır.*”⁴⁸

Bütçe aynı zamanda, devletin ekonomik tercihlerini ve önceliklerini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu manada, devletlerin Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için bütçelerinde asgari ücret, işsizlik aylığı gibi hususlara ne miktarda pay ayırdıkları Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirip getirmedikleri bakımından belirleyici niteliktedir.

46 General Comment 3, par. 3.

47 Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, s. 33; **Schultz, Jim** (2002) Promises to Keep: Using the Public Budgets as Advance Economic, Social and Cultural Rights, Mexico City, Fundar, p. 31; Bütçe kanunlarının, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından taşıdığı önem bazı ulusal anayasalarda, hükümete kaynaklarını sosyo-ekonomik hakların sağlanmasına yönlendirmesi yönünde yükümlülükler yüklemek suretiyle teyit edilmiştir. Örneğin, 2008 Ekvador Anayasası'nın Geçiş Hükümleri (*Transitional Provisions*), devletin sahip olduğu kaynakları aşamalı bir şekilde sağlık hizmetlerine ve eğitime aktarmasını öngörmektedir. Brezilya Anayasası'nın 212. maddesinde ise devletin sahip olduğu kaynakların bir kısmını ilk ve orta öğretime aktarması gerektiği hüküm altına alınmıştır. Benzer bir şekilde Filipin Anayasası'nın 5(5) Bölümünün XIV. maddesinde en yüksek bütçe önceliğinin (*highest budgetary priority*) eğitime ayrılması gerektiği ifade edilmektedir. Örneklerin detayları için bakınız **Nolan, Aoife & Dutschke, Mira** (2010) ‘Article 2 (1) ICESCR and state parties obligations: whiter the budget?’ European Human Rights Law Review, V:3, s. 281-282; Bütçenin ekonomik ve sosyal haklar bakımından taşıdığı önemi detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma için ayrıca bakınız **Nolan, Aoife** ‘Budget Analysis and Economic, Social and Cultural Rights’ : Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford, Oxford University Press.

48 OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights on the Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, (June 8, 2009), UN. Doc. E/2009/90, par. 46. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/362/90/PDF/N0936290.pdf?OpenElement>>, s.e.t. 15.11.2017.

Bütçeye ilişkin kararlar, ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerinin⁴⁹ yerine getirilip getirilmediği açısından da değerlendirmeye tabi tutulabilir. Saygı yükümlülüğü (*obligation to respect*) bakımından, devletin mevcut durumu korumaya yönelik kararlar alması gerekir ki bu da ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması için daha önce ayrılan miktarın altına düşülmemesini gerektirmektedir.

Bununla birlikte, saygı yükümlülüğü özellikle ekonomik kriz dönemlerinde hakkın mevcut seviyesinin korunması için ek bütçe tahsisi yapılmasını gerekli kılabılır. Örneğin, enflasyon veya ekonomik durgunluk dönemlerinde halkın alım gücünün azalması nedeniyle ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunması için asgari ücret veya işsizlik aylığı gibi gelirlere zam yapılması⁵⁰ veya doğal afet, silahlı çatışma gibi durumlarda yardıma muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bütçede bu sorunların çözümüne yönelik olarak yeniden tahsisat yapılması gerekebilir.⁵¹ Bu manada, saygı yükümlülüğü Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için bütçede ayrılan payın sadece aynı ölçüde tutulmasını değil, bazı durumlarda arttırılmasını da içerecek şekilde pozitif bir yükümlülük olarak anlaşılmalıdır.⁵²

49 Devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini ortaya koyan ve zaman içinde büyük kabul gören Henry Shue'nun üçlü tipolojisine göre devletler insan haklarının korunmasına ilişkin genel olarak üç yükümlülük altındadır. Bu yükümlülükler: (i) bireyleri haklarından yoksun bırakmama, (ii) başkalarının bireyleri haklarından yoksun bırakmalarına izin vermeme, (iii) haklarından yoksun kalanlara yardım etme olarak sıralanmaktadır. (Shue, Henry (1980) *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, Princeton, Princeton University Press, s. 52) Shue tarafından yapılan bu üçlü sınıflandırmadan hareketle günümüzde devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülükleri; bireyleri haklarından yoksun bırakmamaya karşı gelmek üzere saygı duyma (*respect*), üçüncü kişilerin bireyleri insan haklarından yoksun bırakmalarına izin vermemeye karşılık gelmek üzere koruma (*protect*) ve haklarından yoksun kalanlara yardım etmeye karşılık gelmek üzere yerine getirme (*fulfill*) yükümlülükleri olarak ifade edilmektedir. Yerine getirme (*fulfil*) yükümlülüğü ise, kendi içinde başka yükümlülükleri ihtiva eder nitelikte olup bu yükümlülüğün altında devletlerin, bireylerin haklarından yararlanacak kapasitelerinin arttırmak olarak ifade edebileceğimiz kolaylaştırma (*facilitate*) ve doğal afet, silahlı çatışma gibi kendi kontrolleri dışında kalan birtakım nedenler dolayısıyla hakkından yoksun kalanların haktan yararlanmalarına imkan verecek önlemleri almak olarak tanımlayabileceğimiz sağlama (*provide*) yükümlülükleri bulunmaktadır. Ayrıca bakınız Maastricht Guidelines, par. 6.

50 Liebenberg, Sandra (2001) 'The Right to Social Assistance: The Implications of Grootboom for Policy Reform in South Africa' *South African Journal for Human Rights*, V: 17, s. 241.

51 Nolan & Dutschke, s. 286.

52 Nolan & Dutschke, s. 286. Saygı duyma yükümlülüğünün sadece negatif değil, aynı za-

Koruma yükümlülüğü (*obligation to protect*) bakımından ise, bireylerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını korumak amacıyla üçüncü kişilerin eylem ve faaliyetlerini düzenleyici mekanizmalara da yeterli kaynağın ayrılması gerekmektedir. Sözleşme’de tanınan hakların korunması için özel bir çerçeve yasanın hazırlanmasını,⁵³ bu yasaya uyumun takibi için izleme mekanizmalarının kurulmasını ve bireylerin ilgili haklarını ihlal eden üçüncü kişilere yönelik yaptırım mekanizmalarının varlığını gerektiren bu düzenleyici mekanizmalar, ancak bütçeden yeterli kaynağın ayrılması durumunda kurulabilir.

Bütçede en çok kaynak ayrılması gereken yükümlülük ise, yerine getirme yükümlülüğü (*obligation to fulfil*) olup gerek kolaylaştırma (*facilitate*), gerekse sağlama (*provide*) yükümlülüklerinin yerine getirilmesi için devletin yeterli kaynakları Sözleşme’de tanınan haklar için tahsis etmiş olması gerekmektedir. Bu manada, yerine getirme yükümlülüğü kapsamında, hakkın sağlanması için gerekli olan halkın bilgilendirilmesi ve farkındalık yaratılması, insan hakları mekanizmalarının güçlendirilmesi⁵⁴ ve en nihayetinde kendi imkanlarıyla bu haklara erişemeyen bireylerin haklardan istifade etmesinin sağlanması için gereken mali kaynakların tahsis edilmesi gerekmektedir.

manda pozitif bir yükümlülük de olabileceği ilk kez devletlerin su hakkına ilişkin yükümlüklerini açıklığa kavuşturan Genel Yorum 15’te dile getirilmiş olup devletlerin doğal afet ve silahlı çatışma durumunda dahi saygı duyma yükümlülüğünün bir sonucu olarak, bireylerin suya erişimlerini korumaları gerektiği belirtilmiştir. Gıda hakkı ile doğrudan bağlantılı olan içme suyu ve sulama ihtiyacının karşılanması için devletin doğal afet veya silahlı çatışma durumunda kaynakların tahsisi ve harcanması hususunda alması gereken önlemler için su hakkına ilişkin CESR General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 20 January 2003 (Contained in Document E/C.12/2002/11), par. 22. (Bundan sonra General Comment 15)

53 Çerçeve yasaların hazırlanması özellikle özel sektörün diğer insan haklarına kıyasla çok daha etkin rol oynadığı gıda hakkı, su hakkı ve sağlık hakkı gibi haklar bakımından büyük önem taşımaktadır. Devletin üçüncü kişilerin faaliyetlerini yeterli ölçüde düzenlememesi veya kontrol etmemesi söz konusu hakların üçüncü kişiler eliyle ihlal edilmesine neden olmaktadır. İnsan hakları hukukunun birey ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir hukuk dahı olması, devletlerin üçüncü kişilerin faaliyetlerini düzenlemek suretiyle koruma yükümlülüğünü yerine getirmesinin önemini arttırmaktadır. Çok uluslu şirketler başta olmak üzere devlet dışı aktörlerin insan haklarından doğan birtakım sorumlulukları olduğunu ve insan hakları ihlallerinden dolayı hesap vermeleri gerektiğini dile getiren detaylı değerlendirmeler için bakınız **Narula, Smita** (2006) ‘The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law’ *Columbia Journal of Transnational Law*, V: 44, s. 691-778; **Deva, Surya** (2012) *Regulating Corporate Human Rights Violations: Humanizing Business*, Oxon, Routledge.

54 **Sepulveda**, s. 164.

Sözleşme metninde, yasal tedbirlere vurgu yapılmasına rağmen, hakların sağlanması için devletlerin alması gereken tedbirlerin neler olduğu konusunda, ilgili maddenin tahdidi bir dil kullanmak yerine, yol gösterici bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. “*Her türlü uygun yöntem vasıtasıyla*” (*by all appropriate means*) ifadesi, devletlerin kendi ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaları suretiyle alacakları tedbirin yöntemine kendilerinin karar vermelerine imkân tanımaktadır.

Hakların sağlanması bakımından devletlere vasıtalarını seçme hususunda tanınan bu takdir yetkisine rağmen, devletler tarafından seçilen vasıtaların her zaman en uygun vasıta olduğunu söylemek mümkün olmayabilir. Bu nedenle, devletler Sözleşme’den kaynaklanan rapor sunma yükümlülüklerini yerine getirirken, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması için aldıkları tedbirleri ve kullandıkları vasıtaları izah etmenin yanı sıra, bu vasıtaların ilgili hakların sağlanması bakımından neden en uygun vasıta olduğunu da açıklamak durumundadırlar.⁵⁵

Bu manada, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması için ekonomik ve yasal tedbirlerin yanı sıra idari, sosyal ve eğitici nitelikte tedbirlerin de alınması gerektiğinin ifade edilmesi, Sözleşme’nin hazırlık çalışmaları (*travaux préparatoires*) ile uyumlu olduğu gibi,⁵⁶ Genel Yorum 3’de de teyit edilmektedir.⁵⁷

Devletlerin Sözleşme’de tanınan hakları sağlamak için alacakları tedbirlerle ilişkin cevaplanması gereken diğer önemli bir soru ise, ilgili hakların sağlanması için devletlerin yargısal tedbirler alma yükümlülüğü altında olup olmadıkları sorusudur. Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, doğaları gereği medeni ve siyasi haklardan farklı olduğuna ilişkin uzun yıllar süregelen yanlış kanaatin, İkiz Sözleşmelerin 2. maddelerinin farklı şekilde kaleme alınmasından⁵⁸ beslenmesi neticesinde ESKHUS’de tanınan hakların sağlanması bakı-

55 General Comment 3, par. 4. Seçilen vasıtaları uygun olup olmadığı (*appropriateness of the means chosen*) hususunda değerlendirme yapma yetkisi ise ESKHK’ya aittir.

56 **Alston, Philip** ‘International Law and the Right to Food’ : Alston Philip / Tomaševski, Katarina (Editors) (1984) The Right to Food, SIM, Martinus Nijhoff Publishers, s. 38.

57 General Comment 3, par. 7.

58 MSHUS’nin 2. maddesinin 3. fıkrasında “*Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet: (a) Bu Sözleşme ile tanınan hakları ve özgürlükleri ihlal edilmiş olan her şahsın, bu ihlal resmi sıfatla görev yapan kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olsa bile, etkin şekilde telafi edilmesini güvence altına almakla; (b) Böyle bir telafi talebinde bulunan herkesin haklarının yetkili yargı, yürüt-*

mından yargısal tedbirlerin alınması gerekliliği devletler tarafından uzun süre ihmal edilmiştir.⁵⁹

Ancak günümüzde insan hakları hukukunun ulaştığı nokta, ESKHUS'de tanınan özellikle gıda, konut ve sağlık hakları gibi hakların yargı önünde ileri sürülebilir bir hak olmaları için teorik ve pratik anlamda herhangi bir engel bulunmadığını teyit etmektedir.⁶⁰ Bu nedenle, devletlerin MSHUS'de öngörüldüğü gibi, ESKHUS'de tanınan hakların ihlali durumunda da bireylerin başvurabilecekleri yargısal ve idari başvuru yolları tanımları, alınması gereken tedbirler arasında sayılmalıdır.⁶¹

Sözleşme'nin ulusal hukukta nasıl uygulanması gerektiğini ortaya koyan Genel Yorum 9'da da ESKHK, Sözleşme'de tanınan hakların ihlali durumun-

me ya da yasama organınca ya da Devletin yasal sisteminde öngörülen başka bir yetkili organ tarafından karara bağlanmasını ve yargısal telafi olanaklarının sağlanmasının güvence altına almakla; (c) Bu hukuki yollardan sağlanan kararların yetkili organlarca uygulanmasını güvence altına almakla yükümlüdür." denilmek suretiyle Sözleşme'de tanınan hakların ihlali durumunda bireyler için etkin başvuru yollarının (*effective remedy*) varlığı gerekli kılınmıştır. Ayrıca bakınız MSHUS md. 3 ve 26. Buna karşın, ESKHUS'nin 2. maddesinde ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlali durumunda etkin başvuru yollarının varlığını öngören benzer bir düzenleme bulunmamaktadır.

59 Bu hakların yargı önünde ileri sürülebilir olmalarına ilişkin detaylı tartışmalar için bakınız **Verma; Marcus; Mapulanga-Hulston, Jackbeth K.** (2002) 'Examining the Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights' *The International Journal of Human Rights*, V: 6, N: 4, s. 29-48; **Vivero Pol, Jose Luis** 'Hunger for Justice in Latin America, Justiciability of Social Rights in Hungry Democracies' : Martin, Miguel Angel / Vivero Pol, Jose Luis (Editors) (2011) *New Challenges to the Right to Food*, Barcelona, CEHAP.

Doktrinde bu hakların içeriklerinin belirsiz olmaları nedeniyle yargı önünde ileri sürülebilir olmadıklarını öne süren karşıt görüşlü bir çalışma için ayrıca bakınız **Dennis, Michael J. / Stewart, David P.** (2004) 'Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Should There be an Interantional Complaints Mechanism to Adjudicate the Rights to Food, Water, Housing and Health?' *American Journal of International Law*, V: 98, N: 3, s. 462-514; Gıda hakkı başta olmak üzere, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından sınırlı bir yaklaşım gösteren bu çalışmada bile, bu hakların yargı önünde ileri sürülebilir olmaları açısından istisnai durumların dile getirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, genel olarak bu hakların yargı önünde ileri sürülebilir olmadıkları üzerinde durulmasına rağmen, hakların sağlanması bakımından ayrımcılık yasağının ihlal edilmesi durumunda gerekli yaptırım mekanizmalarının gerekliliği kabul edilmektedir. (**Dennis / Stewart**, s. 498.) Bu yaklaşım, aşağıda detaylı olarak incelenen ayrımcılık yasağına ilişkin yükümlülüğün, derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olduğunu da teyit eder niteliktedir.

60 **Langford; Verma; Marcus.**

61 Maastricht Guidelines, par. 22-23.

da hakkı ihlal edilenlerin başvurabilecekleri idari ve yargısal başvuru yollarının olması gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁶² Hakkı ihlal edilen bireylerin başvurabilecekleri hiçbir mekanizmanın olmaması durumunda, alınan diğer tedbirlerin de anlamını yitireceğini söylemek mümkündür.⁶³

Aşamalı sağlama ilkesini, alınan tedbirlerin amaçları bakımından değerlendirecek olursak, devletlerin ESKHUS'de tanınan haklara ilişkin saygı duyma yükümlülüğünün, negatif bir yükümlülük olarak ekonomik kaynaklara bağlı olmaması nedeniyle derhal (*immediate*) yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka deyişle, bireylerin Sözleşme ile tanınan haklarına saygı duymakla yükümlü olan bir devletin kaynaklarının yetersiz olduğunu ve bu yükümlülüğü aşamalı olarak gerçekleştirebileceğini iddia etmesi mümkün değildir. Bununla birlikte, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri, pozitif nitelikli yükümlülükler olarak aşamalı sağlama ilkesine tabi olup bu yükümlülüklerin uzun vadede aşamalı olarak yerine getirilebileceği kabul edilebilir.⁶⁴

Konuya ilişkin değinilmesi gereken bir diğer husus ise, devletlerin alacakları tedbirlerin kötüleştirmeme ilkesine (*principle of non-retrogression*) uygunluğu meselesidir. Yukarıda da izah edildiği üzere aşamalı sağlama kavramı, devletlerin kaynaklarının kısıtlı olduğu gerçeğinden hareketle Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması bakımından, devletlere belli bir zaman sınırlaması ve spesifik bir yol haritası çizmeyerek hakların zaman içerisinde aşamalı olarak sağlanabileceğini kabul etse de devletlerin mevcut durumda sağlamış oldukları koruma düzeyinin altına düşmemesini şart koşmaktadır. Buna bağlı olarak, kötüleştirmeme yükümlülüğü, aşamalı sağlama yükümlülüğü kapsamında zımnen var olan bir yükümlülük olup, devletin, bireylerin sosyo-

62 CESR General Comment 9: The Domestic Application of the Covenant, Adopted at the Nineteenth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/1998/24 3 December 1998), par. 9-10.

63 ESKHUS'de tanınan haklar bakımından, hakkı ihlal edilenler için başvuru mekanizmaları sağlanması gerektiği hususu BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri tarafından da altı çizilen bir husustur. Bakınız OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights, par. 33.

64 Gıda hakkına ilişkin Genel Yorum 12'de de benzer bir yaklaşımla gıda hakkına ilişkin saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerinin bir kısmının derhal (*immediate*), bir kısmının ise aşamalı (*progressive*) olarak yerine getirilebileceği belirtilmektedir. Bakınız CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11) Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/5), par. 16. (Bundan sonra General Comment 12).

ekonomik haklardan yararlanmak bakımından sahip olduğu durumun gerisine düşmesine neden olan önlemler olarak tanımlayabileceğimiz kötüleştirici önlemler (*retrogressive measures*) almamasını gerektirmektedir.⁶⁵ Bu ilkeye aykırı düzenlemeler, okulda verilen ücretsiz yemek veya kitap yardımlarına son verilmesi, işsizlik aylığı veya asgari ücret uygulamasının kaldırılması, küçük toprak sahibi çiftçilere sağlanan destek, yayım ve danışmanlık hizmetlerinin kaldırılması olarak örneklendirilebilir.

Mevcut durumu kötüleştirici önlemler alan devletlerin, ESKHK' ne sundukları raporlarında, bu gibi önlemlerin alınmasının haklı gerekçelerini, mevcut kaynakların azami şekilde kullanıldığını ve Sözleşme'de tanınan diğer hakların bu önlemlerden ne şekilde etkilendiğini ortaya koymaları gerekmektedir.⁶⁶

Sonuç olarak, aşamalı sağlama ilkesi, Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak sağlanmasının zaman içerisinde mümkün olabileceğini, devletlerin ekonomik gerçeklerini göz önünde bulundurmak suretiyle kabul etse de tedbir alma yükümlülüğü derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür. Bu yükümlülüğün yerine getirilip getirilmediğinin tespitinde, Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması bakımından mevcut durumun altına düşülüp düşülmediğine, aksine mevcut koruma düzeyinin zaman içerisinde haklardan yararlanan birey sayısının tüm toplumsal kesimleri kapsayacak biçimde arttırılıp arttırılmadığına bakılması gerekmektedir.

B. MEVCUT KAYNAKLARIN AZAMI BİÇİMDE KULLANILMASI (DUTY TO DEVOTE THE MAXIMUM AVAILABLE RESOURCES)

Sözleşme'de tanınan hakların sağlanmasına ilişkin diğer bir yükümlülük ise devletlerin sahip oldukları kaynakları azami bir biçimde hakkın sağlanması için kullanmaları yükümlülüğüdür. Bu yükümlülüğe göre; devlet kaynaklarının azami ölçüde bu tedbirlere tahsis edilmesi ve daha sonrasında bu kaynakların başka alanlara yönlendirilmemesi gerekmektedir. Ayrıca, belli bir hakkın sağlanması için tahsis edilen miktarın, bir başka hakkın ihmal veya feda edilmesine neden olmaması gerekmektedir.⁶⁷

65 *Sepulveda*, s. 323.

66 General Comment 3, par. 9.

67 *Alston / Quinn*, s. 178.

Mevcut kaynakların azami bir biçimde kullanılması yükümlülüğü (*duty to devote the maximum available resources*), anlam olarak belirsiz olması nedeniyle sıklıkla eleştirilmiş, hatta bu belirsizliğin en nihayetinde hiçbir yükümlülük doğurmayacak nitelikte olduğu iddia edilmiştir.⁶⁸ Buna karşın, ilgili yükümlülük doğru bir şekilde okunduğunda, belirsiz olmadığı, aksine devletlere somut yükümlülükler yüklediği görülmektedir.

Mevcut kaynakların azami bir biçimde kullanılması yükümlülüğü, devletlerin sahip oldukları kaynakların tamamını Sözleşme’de tanınan hakların sağlanmasına ayırmak zorunda oldukları anlamına gelmemektedir. İlgili yükümlülük devletlerin sahip oldukları kaynakları kullanırken tamamen serbest olmadıklarını, kaynakların harcanmasında Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeye öncelik vermelerini gerektirmektedir. Bu manada, ilgili yükümlülüğün devletlere kaynakların dağılımı hususunda tek bir yöntem emretmediği, ancak önceliğin Sözleşme’den kaynaklanan hakların sağlanmasına verilmesini gerektirdiği söylenebilir.⁶⁹

İlgili yükümlülüğünün yerine getirilip getirilmediğinin tespiti, öncelikle devletin sahip olduğu kaynakların değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, mevcut kaynaklarla nelerin kastedildiği cevaplanması gereken bir sorudur.

ESKHK’ne göre, mevcut kaynaklar, sadece devletin sahip olduğu kaynaklar olmayıp, aynı zamanda uluslararası işbirliği ve yardım vasıtasıyla uluslararası toplumdaki edinilen kaynakları da kapsamaktadır.⁷⁰ Bu yaklaşım, ilgili hakların sağlanması bakımından Sözleşme’de altı çizilen uluslararası işbirliğine duyulan ihtiyaçla da uyum içindedir.⁷¹ Daha açık deyişle, Sözleşme’de tanınan haklar, özellikle gelişmekte olan ülkeler bakımından tek başına kendi

68 Alston, s. 38.

69 General Comment, par. 10.

70 General Comment 3, par. 13; Limburg Principles, par. 26.

71 ESKHUS md. 2(1): *Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere uluslararası yardım ve işbirliği yoluyla, mevcut kaynakların azami-sini kullanarak, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı taahhüt eder.* (Vurgulama yazara aittir.) Uluslararası yardım ve işbirliğinin gerekliliğine dikkat çeken diğer ilgili maddeler için ayrıca bakınız gıda hakkına ilişkin olarak md. 11(1), (2) ve kültürel yaşama katılma, bilimsel ilerlemeden ve uygulamalardan yararlanma haklarına ilişkin olarak md.15(4).

kaynakları ile sağlayabilecekleri nitelikte değildirler. Bu nedenle, ESKHUS'nin pratikte anlam bulabilmesi, uluslararası işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Buna bağlı olarak, kendi kaynakları yeterli olmayan bir devletin, uluslararası işbirliği ve yardım talebinde bulunması gerekmektedir. O halde, kaynaklar, gerek devletlerin kendi kaynaklarını gerekse uluslararası işbirliği ve yardım vasıtasıyla elde edebilecekleri kaynakları kapsamaktadır.

Kaynaklar kavramı nitelikleri itibariyle de geniş bir şekilde yorumlanmakta olup mali kaynaklar (*financial resources*) bu kaynakların sadece bir boyutunu oluşturmaktadır.⁷² Bu bağlamda, kaynaklar kavramı, hakkın sağlanması için devletin sahip olduğu insan kaynakları, kurumsal ve bilimsel kaynaklar ve hatta ülke dışından temin ettiği kalkınma yardımları (*development aid*) da dâhil olmak üzere tüm fiili kaynakları (*real resources*) içermektedir.⁷³

Kaynakların azami şekilde kullanılıp kullanılmadığı, vakıalar bazında değerlendirilebilecek bir husus olup devletin sahip olduğu kaynakları Sözleşme'de tanınan hakların ihlaline neden olacak biçimde, kendi öncelik verdiği meselelere harcaması bu yükümlülüğün yerine getirilmediği anlamına gelecektir. Ekonomik kaynakları, ülkesinde yaşayan herkes için Sözleşme'de tanınan hakların sağlanmasına yetecek miktarda olan bir devletin, sahip olduğu kaynakları nükleer silahlanmaya, ordusunu güçlendirmeye veya ülkede lüks oteller inşa etmeye harcamak suretiyle Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini ihmal etmesi, mevcut kaynakların azami biçimde kullanılmadığına örnek teşkil etmektedir.

Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için mevcut kaynakların azami ölçüde bu haklara tahsis edilmesi yükümlülüğü, aşamalı biçimde gerçekleştirme yükümlülüğü ile birlikte okunduğunda, bu yükümlülüğün aynı zamanda mevcut kaynakların en etkin biçimde kullanılması yükümlülüğünü de (*duty to effective use of the available resources*) içerdiğini söylemek mümkündür.⁷⁴ Bu bağlamda, ilgili hakların sağlanması açısından, devletin sadece sahip

72 Alston / Quinn, s. 178.

73 Robertson, Robert E. (1994) 'Measuring State Compliance with the Obligation to Devote the "Maximum Available Resources" to Realizing Economic, Social and Cultural Rights' Human Rights Quarterly, V: 16, s. 699.

74 Eide, Asbjørn 'Economic and Social Rights': Symondies, Janusz (Editor) (2000) Human Rights: Concepts and Standards, Burlington, Ashgate UNESCO, s.126, Limburg Principles, par. 27.

olduğu kaynakları bu hakkın sağlanmasına aktarması yeterli olmayıp, ayrıca aktarılan bu kaynakların haktan yararlanan birey ve grupların sayısını arttıracak biçimde kullanılması gerekmektedir. Örneğin; sosyal güvenlik, gıda veya konut desteği programlarının daha çok kişiye ulaşacak şekilde uygulanması, sahip oldukları haklar konusunda daha çok kişiyi bilinçlendirecek eğitici programların hazırlanması kaynakların verimli bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Mevcut kaynakların azami biçimde kullanılıp kullanılmadığı, aynı zamanda, diğer devletlerin veya uluslararası toplumun, ihtiyaç içinde bulunan devlete yardım etme yükümlülüklerini tespit ederken dikkate alacakları bir husustur. Bu manada, sahip olduğu kaynakları azami biçimde kullanmayarak başka önceliklere harcadığı tespit edilen bir devlete, diğer devletler veya uluslararası toplum yardım etmekten kaçınabilir. Örneğin, uluslararası yardım talebinde bulunan bir devletin, edindiği maddi yardımları, gıda ihtiyacı içinde bulunan halka ulaştırmak yerine, silahlanmaya aktarması, uluslararası yardımın kesilmesine neden olacaktır. Sonuç olarak, mevcut kaynakların azami biçimde kullanılması yükümlülüğü içerik olarak belirsiz bir yükümlülük olmayıp, devletlerin sahip oldukları kaynakların miktarı ne olursa olsun, önceliklerini Sözleşme'den kaynaklanan hakların sağlanmasına vermelerini gerektiren hukuki bir yükümlülüktür.

C. AYRIMCILIK YASAĞI (*PROHIBITION OF DISCRIMINATION*)

Ayrımcılık yasağı insan hakları hukukunun en temel ilkelerinden biri olup ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından da büyük önem taşımaktadır. Günümüzde ırk, cinsiyet, politik görüş gibi nedenlerle bireylerin Sözleşme'de tanınan haklarından mahrum bırakıldıkları örneklere sıklıkla rastlanmaktadır.

Ayrımcılık yasağı, devletlerin derhal yerine getirmeleri gereken yükümlülüklerden biri olup Sözleşme'nin 2. maddesinde genel olarak hüküm altına alındığı görülmektedir.⁷⁵

75 Ayrımcılık yasağının Sözleşme bağlamında ne şekilde yorumlandığına ilişkin olarak ayrıca bakınız CESR General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) UN. Doc.E/C.12/GC/20 (2009).

Sözleşme'nin 2. maddesinin 2. fıkrasına göre:

“Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyet, din, dil, siyasi ya da başka bir fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından herhangi bir ayırım gözetilmeksizin uygulanmasını taahhüt ederler.”

ESKHUS'deki ayrımcılık yasağına ilişkin bu hükümlerin, Sözleşme'nin uygulanmasına ilişkin olarak kabul edilen Limburg İlkeleri ile birlikte okunması yerinde olacaktır. Limburg İlkeleri'nde ayrımcılık yasağı *de jure* ve *de facto* ayrımcılığa dikkat çekilmek suretiyle detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İlgili İlkelere göre:

“Devletler, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanılmasını etkileyen [icrai fiiller (acts of commission) ve ihmal suretiyle yapılan fiiller (acts of omission) dâhil olmak üzere] ayrımcı yasaları, düzenlemeleri ve uygulamaları herhangi bir gecikmeye mahal vermeksizin yürürlükten kaldırmak suretiyle de jure ayrımcılığı ortadan kaldıracaklardır... Kaynak yoksunluğu nedeniyle ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan eşit olmayan (unequal) bir biçimde yararlanma sonucunu doğuran de facto ayrımcılık mümkün olan en kısa zamanda sona erdirilmelidir.”⁷⁶

De jure ayrımcılığın kaldırılabilmesi için öncelikle ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanma bakımından ayrımcı nitelik taşıyan yasal düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, devletin yükümlülüklerinden biri, ilgili haklardan yararlanmak için gereken araçlara erişimde dil, din, ırk, yaş, cinsiyet, politik görüş, sosyal köken, mülkiyet durumu gibi nedenlerle herhangi bir ayrımcılık yapılmasına engel olmamak, eğer böyle bir ayrımcılığa neden olan yasal düzenleme varsa bunu yürürlükten kaldırmaktır.⁷⁷ Bu minvalde, devletlerin ayrımcılıkla mücadele konusunda özel yasalar çıkarması bu yasağın daha etkin bir şekilde uygulanmasına hizmet edecektir.

76 Limburg Principles, par. 37-38.

77 Limburg Principles, par. 37.

De facto ayrımcılığın ortadan kaldırılması için ise, devletlerin, mevcut eşitsizlik durumu ortadan kaldırılincaya kadar pozitif ayrımcılık (*affirmative action*) niteliğinde yasal düzenlemeler yapması gerekmektedir.⁷⁸ *De facto* ayrımcılık kimi zaman tarihi kimi zaman ise sosyal nedenlerden kaynaklanabilmekte olup ortadan kaldırılabilmesi için devletlerin özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları (*vulnerable and disadvantaged groups*) korumasını gerektirmektedir.⁷⁹

Ayrımcılık yasağının, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması bakımından cinsiyetler arası eşitliğe vurgu yapılmak suretiyle Sözleşme’nin 3. maddesinde bir kez daha garanti altına alındığı görülmektedir. İlgili Madde’ye göre:

“Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen bütün ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kullanmada kadınlarla erkeklere eşit hak sağlamakla yükümlüdürler.”

Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması bağlamında kadın-erkek eşitliğinin ayrı bir önem taşıdığını söylemek mümkündür. Birçok toplumda halen süregelen geleneksel pratikler, kadınların erkeklere göre birçok sosyo-ekonomik haktan yararlanmakta daha dezavantajlı olduklarını göstermektedir. Örneğin, gıda hakkı bakımından bazı ülkelerde kadınlar ve kız çocukları halen, ancak hanedeki erkekler karınlarını doyurduktan sonra yemek yiyebilmekte, mülkiyet ve miras haklarından mahrum bırakıldıkları için gıda üretimi dâhil olmak üzere geçimlerini sağlamak için gerekli olan kaynaklara erişim imkanından yoksun bulunmaktadır.⁸⁰ Pek çok ülkede süregelen ekonomik, sosyal ve yapısal eşitsizlikler açlığın kadın nüfusunu erkeklere nazaran daha

78 Limburg Principles, par. 38.

79 General Comment 3, par. 12; General Comment 12, par. 26 ve 28.

80 BM Gıda Hakkı Raportörü Hilal Elver’in gıda hakkından yararlanma bakımından kadınların bu dezavantajlı durumlarını detaylı bir şekilde ele alan ve çözüm için devletlerin cinsiyete duyarlı (*gender-sensitive*) politikalar üretmesi gerektiğine dikkat çeken değerlendirmeleri için bakınız Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Human Rights Council Thirty-first session Agenda item 3 Promotion and Protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development, A/HRC/31/51, 14 December 2015. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/293/26/PDF/G1529326.pdf?OpenElement>>,s.e.t. 16.11.2017. (Bundan sonra Report of the Special Rapporteur on the Right to Food).

çok etkilemesine neden olmaktadır.⁸¹ Benzer biçimde, eğitim hakkı, çalışma hakkı, eşit işe eşit ücret hakkı, sosyal güvenlik hakları gibi diğer sosyo-ekonomik haklardan yararlanmakta kadınların toplum içinde dezavantajlı durumda oldukları örnekleri çoğaltmak mümkündür. İlgili haklardan mahrum bırakılan kadınların maddi yoksunluk içinde kalmaları, kadınların diğer insan haklarından yararlanma kapasitelerini de zayıflatmaktadır.

Günümüzde süregelen bu eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için, kadınların sosyo-ekonomik haklarını kullanmaları önündeki yasal ve pratik engellerin ortadan kaldırılması uluslararası hukuktan kaynaklanan bir yükümlülüktür. Bu yükümlülük, Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'den (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women- CEDAW*) doğan yükümlülüklerle beraber ele alınmalıdır.⁸² Bu bağlamda, ayrımcılık yasağı, ayrımcı yasaların yürürlükten kaldırılması ile birlikte, gerekli hallerde mevcut durum düzeltilene kadar pozitif ayrımcılık önlemlerinin alınmasını da gerekli kılabılır.

Ayrımcılık yasağı, aşamalı sağlama kavramının sınırlarını anlamak bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Zira ayrımcılık yasağı, hakların sağlanması bakımından toplum içinde var olan yasal ve fiili ayrımcılıkların ortadan kaldırılması için devletlere derhal etki (*immediate effect*) doğuran yükümlülükler yüklemekte olup, aşamalı sağlama kavramının sınırlarını netleştirmektedir.

D. ASGARI ÇEKİRDEK YÜKÜMLÜLÜK (MINIMUM CORE OBLIGATION)

Devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerinden bir diğeri ise Sözleşme'den kaynaklanan hakların asgari çekirdeklerini sağlamaları (*minimum core obligation*) veya daha açık deyişle hakkın varlığından bahsedebilmek için gerekli olan asgari seviyesini (*minimum essential level of the right*) temin etmeleri yükümlülüğüdür.⁸³

81 Report of the Special Rapporteur on the Right to Food.

82 Maastricht Guidelines, par. 12.

83 İlgili yükümlülük literatürde asgari çekirdek içerik (*minimum core content*), çekirdek hak sahipliği (*core entitlement*), minimum çekirdek yükümlülük (*minimum core obligation*), asgari devlet yükümlülükleri (*minimum state obligations*) gibi farklı terimlerle ifade edilmektedir. Çalışmamızda diğer terimlerin anlamları da ortaya konmakla birlikte izahları

Asgari çekirdek içerik olarak da adlandırabileceğimiz hakkın asgari seviyesi ile kast edilen bir hakkın doğası ve özü gereği, sahip olması gereken unsur veya unsurlarıdır (*essential elements*). Bir başka deyişle, asgari çekirdek içerik, ilgili insan hakkı bakımından bir taban teşkil etmekte olup bu tabanın altına düşülmesi hakkın varlığını anlamsızlaştıracağı için kabul edilemez niteliktedir.⁸⁴ Bu nedenle, Sözleşme'ye taraf olan bir devlet, ilgili hakkın asgari çekirdek içeriğini sağlayamaması durumunda uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini ihlal etmiş olacaktır. Bu haliyle asgari çekirdek yükümlülük, devletin hiçbir koşulda kaçamayacağı birtakım yükümlülükler yüklemekte olup, doğal afet veya silahlı çatışma gibi hadiselerin doğurduğu ağır koşullarda bile, indirim yapılması mümkün olmayan bu yükümlülükleri yerine getirmesini gerekli kılmaktadır.⁸⁵ Hakkın asgari seviyesinin tanınması derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olup bunun aksinin iddia edilmesi, Sözleşme'nin varlık amacına (*raison d'être*) aykırı olacaktır.⁸⁶

Sözleşme'de sağlanan haklar bakımından asgari çekirdek yükümlülüğün ne olduğu haktan hakka farklılık göstermektedir. Örneğin, gıda hakkı bakımından devletlerin asgari çekirdek yükümlüğü bireyleri açlıktan korumak

mızda genel olarak, Genel Yorum 3 ile de uyumlu olarak “asgari çekirdek yükümlülük” ifadesi tercih edilmiştir. Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bakınız **Young, Katherine** (2008) ‘The Minimum Core Obligation of Economic and Social Rights: A Concept in Search of Content’ *Yale Journal of International Law*, V: 33, s. 113-175.

84 **Chapman / Russell**, s. 9.

85 **Chapman / Russell**, s. 10; Bu noktada, Sözleşme'de tanınan haklar bakımından taban olarak ifade ettiğimiz asgari çekirdek içeriğinin bazı devletler bakımından tavan haline dönüşmesi ihtimalinin insan hakları aktivistlerinin endişe duydukları bir husus olduğuna değinmek yerinde olacaktır. Daha açık ifadesiyle, bazı devletler, Sözleşme'de tanınan haklar bakımından asgari çekirdek içeriği sağlamakla yetinip, Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirdiklerini iddia etmeleri durumunda, haklar bakımından taban olarak kabul edilen bu yükümlülüğün hakların içeriğini daraltmak suretiyle tavan seviyesine çıkma tehlikesi bulunmaktadır. Bu tehlikeye rağmen, asgari çekirdek yükümlülüğün devletlere somut yükümlülükler yüklemek ve söz konusu hak için kırmızı çizgileri belirlemek bakımından önem taşıdığını söylemek mümkündür. Devletlerin asgari çekirdek içeriği sağladıktan sonra, Sözleşme'den doğan diğer yükümlülüklerinden kaçmalarını engellemek için, asgari devlet yükümlülüklerine (*minimum state obligations*) dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu manada, asgari devlet yükümlülükleri, yukarıda detaylı bir şekilde ele alındığı üzere, devletlerin Sözleşme'ye taraf olmakla birlikte derhal yerine getirmeleri gereken yükümlülükler olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle devletlerin, hakların asgari çekirdek içeriğini sağlamakla yükümlülüklerinin sona ermediğini ve fakat Sözleşme'nin asıl amacı olan Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak tanınması amacına aşamalı bir biçimde ulaşabilmek için derhal yerine getirmeleri gereken birtakım asgari yükümlülükler taşıdıklarını söylemek mümkündür.

86 General Comment 3, par. 10.

olup, devletlerin kendi ülkesinde veya etkin kontrolü altında bulunan topraklarda bulunan bireylerin hayatlarının devamı için gerekli olan asgari gıdayı temin etmeleri gerekmektedir.⁸⁷ Eğitim hakkı bakımından ise asgari çekirdek yükümlülük; devlet eğitim kurum ve programlarına ayrımcılık yasağına uygun bir şekilde erişim hakkının sağlanmasını, ilköğretim seviyesindeki eğitimin ücretsiz olmasını, orta, yüksek ve temel eğitimi içerecek biçimde milli bir eğitim stratejisinin belirlenmesini ve asgari eğitim standartlarına sahip olmak kaydıyla devlet veya üçüncü kişilerin müdahalesi olmaksızın eğitimde serbest seçim hakkının sağlanmasını içermektedir.⁸⁸ Sağlık hakkı bakımından sağlık kurumlarına, ürünlerine ve servislerine herhangi bir ayrımcılığa uğramaksızın erişimin sağlanması, bireylerin açıktan kurtulması için gerekli besin değeri açısından yeterli ve güvenli asgari gıdanın sağlanması, temel barınak, konut ve temizlik ihtiyaçlarının ve güvenli ve içilebilir suyun sağlanması, milli kamu sağlığı strateji ve eylem planı hazırlanması asgari çekirdek yükümlülükler arasında sayılmıştır.⁸⁹ Su hakkı bakımından da diğer haklara benzer bir şekilde su kaynaklarına erişimde ayrımcılık yapılmamasının yanı sıra, hastalıkları önlemek için kişisel ve ev içi kullanım için gereken yeterli ve güvenli suyun sağlanması asgari çekirdek yükümlülükler arasında ifade edilmiştir.⁹⁰

Devletlerin asgari çekirdek yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin tespitinde, devletlerin kaynak sıkıntıları yine dikkate alınacak bir husustur. Bu bağlamda, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması bakımından sahip olduğu kaynakları azami bir şekilde kullanma yükümlülüğü altında bulunan devletlerin, bir öncelik meselesi olarak, hakkın asgari seviyesini sağlamak için her türlü çabayı gösterdiklerini ortaya koymaları gerekmektedir.⁹¹ Bu hususta her türlü çabayı gösterdiğine ilişkin ispat yükü devlete aittir.

87 Genel Yorum 12’de asgari çekirdek yükümlülüğe ilişkin olarak, “devletin doğal afetler veya diğer felaketler durumunda dahi açlığı azaltmak ve ortadan kaldırmak gibi bir çekirdek yükümlülüğü olduğu” ifade edilmektedir. Bakınız General Comment 12, par. 6. Ayrıca bakınız General Comment 3, par. 10.

88 CESCR General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13) Adopted at the Twenty-first Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 8 December 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/10), par. 57. Ayrıca bakınız General Comment 3, par. 10.

89 CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000 (Contained in Document E/C.12/2000/4), par. 43. Ayrıca bakınız General Comment 3, par. 10.

90 General Comment 15, par. 37.

91 General Comment 3, par. 10.

Mevcut kaynakların yeterli olmadığı durumlarda bile, devletler asgari çekirdek yükümlülüklerini yerine getirmek durumundadır. Buna bağlı olarak, asgari çekirdek yükümlülüğün iki farklı yükümlülük daha ihtiva ettiğini veya türettiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, devletlerin kaynak sıkıntısı içinde olduğu durumlarda dahi, asgari çekirdek yükümlülüğün yerine getirilebilmesi için, özellikle toplumdaki zayıf kişileri korumaya özen göstermesi yükümlüğüdür.⁹² Diğer ise devletlerin asgari çekirdek yükümlülüğünü hiçbir şekilde yerine getiremediği durumlarda, uluslararası yardım talebinde bulunması yükümlülüğüdür.⁹³

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, devletlerin Sözleşme’de tanınan hakların asgari seviyelerini sağlamak yükümlülükleri, aşamalı sağlamaya tabi olmayıp derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerdendir. Bu manada, devletlerin sahip oldukları kaynakların yetersizliğine dayanarak Sözleşme’deki hakların asgari seviyelerini sağlamaktan kaçınma imkanları bulunmamaktadır.

Asgari çekirdek yükümlülük olarak ifade edilen bu yükümlülük Sözleşme’nin amacına ulaşması bakımından büyük önem taşımakta olup, bu yükümlülüğün aşamalı olarak yerine getirilebileceğini ifade etmek Sözleşme’yi anlamsız kılacaktır. Bu nedenledir ki kaynak yetersizliği nedeniyle Sözleşme’de tanınan hakların asgari seviyesini sağlayamayan bir devletin, uluslararası yardım talebinde bulunarak bu yükümlülüğünü yerine getirmesi beklenmektedir.

SONUÇ

Aşamalı sağlama kavramı, insan haklarını bütüncül bir şekilde korumayı hedefleyen İkiz Sözleşmelerden sadece ESKHUS’de kullanılmış bir kavramdır. Her iki Sözleşme’de aynı dili kullanmak yerine, ESKHUS’deki hakların zaman içerisinde aşamalı bir biçimde sağlanabileceğinin kabul edilmesi ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tamamen ekonomik kaynaklara bağlı oldukları varsayımına dayanmaktadır. Oysa ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kadar medeni ve siyasi haklar da büyük ölçüde devletlerin sahip oldukları kaynakla-

92 General Comment 3, par. 11-12.

93 General Comment 3, par. 13.

ra bağı olup devletlerin sahip oldukları kaynaklar nispetinde tanınabilmektedir. Bununla birlikte, insan haklarının günümüzde ulaşılmış olduğu noktada, insan haklarının bir bütün olduğu ve yapay sınıflandırmalara tabi tutulamayacağı kabul edilmektedir.

Tüm bu gerekçelerle, ESKHUS’de tanınmış olan hakların sağlanması, MSHUS’de tanınan hakların sağlanmasından daha önemsiz olmayıp bu hakların aşamalı bir biçimde sağlanacaklarına ilişkin ifadenin doğru bir şekilde okunması gerekmektedir. Bu doğru okuma, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin antlaşmaların yorumuna ilişkin 31. maddesi gereği, Sözleşme’nin bir bütün olarak, konu ve amacı ışığında verilecek alelade manaya uygun şekilde iyi niyetle yorumlanması ile mümkündür.

Buna bağlı olarak, aşamalı sağlama kavramının Sözleşme’nin devletlere yüklediği yükümlülükler ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Sözleşme’nin devletlere yüklemiş olduğu tedbir alma yükümlülüğü, mevcut kaynakların azami biçimde kullanılması yükümlülüğü, ayrımcılık yasağı ve asgari çekirdek yükümlülük detaylı bir şekilde incelendiğinde “aşamalı sağlama” kavramının kapsam ve sınırları doğru bir şekilde tespit edilmiş olmaktadır. Sözleşme’nin devletlere yüklemiş olduğu tüm bu yükümlülükler, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanmasına ilişkin bazı yükümlülüklerin aşamalı sağlama kapsamında değerlendirilemeyeceğini, aksine derhal yerine getirilmesi gereken bir özellik taşıdığını göstermektedir.

Sonuç olarak, aşamalı sağlama kavramının devletlerin ekonomik gerçeklerini göz önünde bulunduran bir anlayış ve esnekliği içinde barındırmasına rağmen, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanmasında devletlerin mazeret ve kaçış üretmelerine imkân vermediğini ve buna bağlı olarak ilgili hakların ikincilleştirilmesinin bir gerekçesi olamayacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Algan, Bülent (2007) Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara, Seçkin.

Alston, Philip ‘International Law and the Right to Food’ : Alston Philip / Tomaševski, Katarina (Editors) (1984) The Right to Food, SIM, Martinus Nijhoff Publishers.

Alston, Philip / Quinn, Gerard (1987) ‘The Nature and Scope of State Parties’ Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ Human Rights Quarterly, V: 9, s. 156-229.

CESR General Comment 3: The Nature of State Parties’ Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), Adopted at the Fifth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, on 14 December 1990, E/1991/23.

CESR General Comment 9: The Domestic Application of the Covenant, Adopted at the Nineteenth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/1998/24 3 December 1998.

CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11) Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/5).

CESCR General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13) Adopted at the Twenty-first Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 8 December 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/10).

CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000 (Contained in Document E/C.12/2000/4).

CESR General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 20 January 2003 (Contained in Document E/C.12/2002/11).

CESR General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) UN. Doc.E/C.12/ GC/20 (2009).

Chapman, Audrey (1996) 'A 'Violations Approach' for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights' *Human Rights Quarterly*, V: 18, N: 1, s.23-66.

Chapman, Audrey / Russell, Sage (Editors) (2002) *Core Obligations: Building a Framework for Economic, Social and Cultural Rights*, Antwerp, Intersentia.

Craven, Matthew (Editor) (1995) *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights- A perspective on Its Development*, Oxford, Oxford University Press.

Dennis, Michael J. / Stewart, David P. (2004) 'Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Should There be an International Complaints Mechanism to Adjudicate the Rights to Food, Water, Housing and Health?' *American Journal of International Law*, V: 98, N: 3, s. 462-514.

Deva, Surya (2012) *Regulating Corporate Human Rights Violations: Humanizing Business*, Oxon, Routledge.

Eide, Asbjørn 'Economic and Social Rights': Symondies, Janusz (Editor) (2000) *Human Rights: Concepts and Standards*, Burlington, Ashgate UNESCO.

Göztepe, Ece (2011) 'Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi' *TBB Dergisi*, S: 95, s. 13-40.

Kent, George (2005) *Freedom From Want*, Washington D.C., Georgetown University Press.

Langford, Malcolm 'Judicial Review in National Courts: Recognition and Responsiveness' : Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) *Economic, Social and Cultural Rights in International Law*, Oxford, Oxford University Press.

Liebenberg, Sandra (2001) 'The Right to Social Assistance: The Implications of Grootboom for Policy Reform in South Africa' *South African Journal for Human Rights*, V: 17, s. 232-257.

Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights of 1986, U.N. Doc. E/CN4./1987/17, <http://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resourceattachments/UN_Limburg_Principles_1987_En.pdf>, s.e.t. 16.11.2017.

Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, 22-26 January 1997, <http://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UN_Limburg_Principles_1987_En.pdf>, s.e.t. 16.11.2017.

Mapulanga-Hulston, Jackbeth K. (2002) 'Examining the Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights' *The International Journal of Human Rights*, V: 6, N: 4, s. 29-48.

Marcus, David (2006) 'The Normative Development of Socioeconomic Rights Through Supranational Adjudication' *Stanford Journal of International Law*, V:42, s. 53-102.

Narula, Smita (2006) 'The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law' *Columbia Journal of Transnational Law*, V: 44, s. 691-778.

Nolan, Aoife & Dutschke, Mira (2010) 'Article 2 (1) ICESCR and state parties obligations: whiter the budget?' *European Human Rights Law Review*, V:3, s. 280-289.

Nolan, Aoife 'Budget Analysis and Economic, Social and Cultural Rights': Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) *Economic, Social and Cultural Rights in International Law*, Oxford, Oxford University Press.

OHCHR Committee on Economic, Social and Cultural Rights Monitoring the Economic, Social and Cultural Rights, <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIntro.aspx>>, s.e.t. 21.12.2017.

OHCHR, Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet33en.pdf>>, s.e.t. 16.11.2017.

OHCHR Human Rights, Civil and Political Rights: The Human Rights Committee, Fact Sheet 15, <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet15rev.1en.pdf>>, s.e.t. 16.11.2017.

OHCHR, Human Rights Treaty Bodies–General Comments, <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TBGeneralComments.aspx>>, s.e.t. 15.11.2017.

OHCHR, Manual on Human Rights Monitoring, Chapter 20 Monitoring Economic, Social and Cultural Rights, <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Chapter20-48pp.pdf>>, s.e.t. 15.11.2017.

OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights on the Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, (June 8, 2009), UN. Doc.E/2009/90,<<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/362/90/PDF/N0936290.pdf?OpenElement>>, s.e.t. 15.11.2017.

OHCHR, The Right to Adequate Food, UN Fact Sheet 34, 2010. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>>,s.e.t. 02.11.2017.

Oxford Learner's Dictionary, <www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/progressive_1?q=progressive>, s.e.t. 20.12.2017.

Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe 'The Development of Economic, Social and Cultural Rights in International Law' : Riedel, Eibe / Giacca, Gilles / Golay, Christophe (Editors) (2014) Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford, Oxford University Press.

Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Human Rights Council Thirty-first session Agenda item 3 Promotion and Protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development, A/HRC/31/51, 14 December 2015. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/293/26/PDF/G1529326.pdf?OpenElement>>, s.e.t. 16.11.2017.

ECOSOC Resolution 1985/17, 28 May 1985, Review of the composition, organization and administrative arrangements of the Sessional Working Group of Governmental Experts on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

Richardson, Lucy (2015) 'Economic, Social and Cultural Rights (and Beyond) in the UN Human Rights Council' *Human Rights Law Review*, V: 15, s. 409-440.

Robertson, Robert E. (1994) 'Measuring State Compliance with the Obligation to Devote the "Maximum Available Resources" to Realizing Economic, Social and Cultural Rights' *Human Rights Quarterly*, V: 16, N:4, s. 693-714.

Schultz, Jim (2002) *Promises to Keep: Using the Public Budgets as Advance Economic, Social and Cultural Rights*, Mexico City, Fundar.

Sepulveda, Magdalena (2003) *The Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Antwerp, Intersentia.

Shue, Henry (1980) *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, Princeton, Princeton University Press.

Sur, Melda (1997-1998) 'Sosyal Hakların Uluslararası Alanda Korunma Sistemleri' *İnsan Hakları Yıllığı*, C: 19-20, s. 65-91.

UN General Assembly [UNGA] resolution 421(V) (4 December 1950) Draft International Covenant on Human Rights and measures of implementation: future work of the Commission on Human Rights. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/060/19/I>

[MG/NR006019.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/060/19/I)>, s.e.t. 16.11.2017.

UNGA resolution 543(VI) (5 February 1952) Preparation of two Draft International Covenants on Human Rights. <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/067/98/I>

[MG/NR006798.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/067/98/I)>, s.e.t. 16.11.2017.

Van Hoof, G. J. H. 'Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of Some Traditional Views': Alston, Philip / Tomaševski, Katarina (Editors) (1987) *The Right to Food*, SIM, Martinus Nijhoff Publishers.

Verma, Shivani (2015) 'Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights Relevant Case Law', *The International Council on Human Rights Policy*, <<file:///D:/LCIL/CAMBRIDGE/Justiciability%20of%20the%20right%20to%20food/Justiciability%20of%20ESCR.pdf>> s.e.t. 17.11.2017.

Vienna Declaration and Programme of Action, Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993. <<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>> s.e.t. 17.11.2017.

Vivero Pol, Jose Luis ‘Hunger for Justice in Latin America, Justiciability of Social Rights in Hungry Democracies’ : Martin, Miguel Angel / Vivero Pol, Jose Luis (Editors) (2011) *New Challenges to the Right to Food*, Barcelona, CEHAP.

Way, Sally-Anne (2014) ‘The “Myth” and Mystery of US History on Economic, Social, and Cultural Rights: The 1947 United States Suggestions for Articles to be Incorporated in International Bill of Rights’ *Human Rights Quarterly*, V: 36, N: 4, s.869-897.

Whelan Daniel. J. & Donnelly Jack (2007) ‘The West, Economic and Social Rights and the Global Human Rights Regime: Setting the Record Straight’ *Human Rights Quarterly*, V: 29, s. 908-949.

Young, Katherine (2008) ‘The Minimum Core Obligation of Economic and Social Rights: A Concept in Search of Content’ *Yale Journal of International Law*, V: 33, s. 113-175.

Zeigler, Jean / Golay, Christophe / Mahon, Claire / Way, Sally-Anne (2011) *The Fight for the Right to Food*, New York, Palgrave Macmillan.

YARGI KARARLARI

Constitutional Court of South Africa, Government of the Republic of South Africa v. Irene Grootboom and others, 2001 (1) SA 46 (CC), 2000 (11) BCLR 1169. (CC).

Constitutional Court of South Africa, Minister of Health and others v. Treatment Action Campaign and others. 2002 (5) SA 721 (CC).

Supreme Court of India, People’s Union for Civil Liberties v. Union of India & others, 2003, 2 S.C.R. 11